

A. De Jonghe*

DE VESTIGING VAN EEN BURGERLIJK BESTUUR IN BELGIE EN NOORD-FRANKRIJK

DE SLOTBESPREKING IN HET
FÜHRERHAUPTQUARTIER 12 juli 1944
(DOKUMENT.)

INLEIDENDE NOTA

Van A.D.J. verschijnt eerlang een gedetailleerde studie over de voorgeschiedenis van de vestiging der *Zivilverwaltung* in België en Noord-Frankrijk in juli 1944. In de inleiding tot en de voetnoten bij het hier gepubliceerde dokument wordt een deel van het door A.D.J. verzamelde bronnenmateriaal over de Duitse *Belgienpolitik* 1939-1945 verwerkt. De uitgever heeft de talrijke problemen die in het dokument ter sprake komen slechts aangesneden met het oog op een nauwkeurige toelichting van de tekst. Rekening houdend met de huidige stand van de Belgische historiografie van Wereldoorlog II heeft hij echter soms meer toelichting moeten leveren dan bij een normale kennis van een verleden dat een kwarteeuw achter ons ligt, zou nodig geweest zijn.

De Duitse dokumenten zelf, voor zover ze betrekking hebben op de *Flamen-* en *Wallonenpolitik* van de *Militärverwaltung* te Brussel (1 juni 1940 - 13 juli 1944), verschijnen in een afzonderlijke bronnen-uitgave waarvan de voorbereiding door het Navorsingscentrum aan A.D.J. werd toevertrouwd.

J. Vw.

* Onze grondige onderzoeken in Duitse archieven konden wij slechts ondernemen dank zij subventies toegekend door de Belgische Radio en Televisie, het Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek en de Vereniging Vlaamse Leergangen te Leuven. Wij maken graag van deze gelegenheid gebruik om onze diepe erkentelijkheid uit te drukken. Heel speciaal danken wij de h. P. Vandenbussche, directeur-generaal van de BRT die, in 1965 reeds, onze eerste onderzoeken mogelijk maakte.

1. - Van juni 1940 tot juli 1944 kenden België en de twee Franse departementen *Nord* en *Pas de Calais*, die met ons land één territoriaal ressort of *Befehlsbereich* vormden, als bezettingsregime een militair bestuur (*Militärverwaltung*) met een militair goeverneur (*Militärbefehlshaber*)¹, generaal *von Falkenhausen*, als hoogste gezagsdrager. Pas aan de vooravond van de ineenstorting van de Duitse macht in West-Europa besloot Hitler tot de vestiging van een burgerlijk bestuur (*Zivilverwaltung*) met een *Reichskommissar* voor de civiele zaken, geflankeerd door een *Wehrmachtsbefehlshaber* voor een deel van de militaire en een *Höherer SS- und Polizeiführer* voor de politieke sektor.

Aan deze laattijdige beslissing van Hitler is een jarenlange gedachtenwisseling tussen voor- en tegenstanders van zulk een diepgaande wijziging in het bezettingsbestuur voorafgegaan. Het OKW, Binnenlandse Zaken, het Vier-Jarenplan (Göring), Himmler als *Reichsführer-SS* en Chef van de Duitse politie, Buitenlandse Zaken, de Partijkanselarij (Bormann) werden erbij betrokken. Merkwaardig genoeg, slechts eenmaal, toen het vooronderzoek een heel eind gevorderd was, werd ook een vertegenwoordiger van de *Militärverwaltung* zelf gehoord.

Het initiatief om het onderzoek aan te vatten of het, na een onderbreking, voort te zetten ging uit van Hitler zelf, de enige die daartoe bevoegd was. De uitvoerende instantie was de Rijkskanselarij met haar chef, Rijksminister Lammers. De gedachtenwisseling vond haar beslag op 12 juli 1944 in een bespreking op het *Führerhauptquartier* waaraan, behalve Hitler zelf, slechts zes personen geroepen werden deel te nemen. De volgende dag tekende Hitler het *Erlaß* krachtens hetwelk de *Militärverwaltung* in België en Noord-Frankrijk vervangen werd door een *Zivilverwaltung* met Grohé, de gouwleider van Keulen-Aken, als *Reichskommissar*. Op 18 juli had te Brussel de overdracht van bevoegdheid plaats.

¹ Wij achten deze vertaling getrouwer dan 'militair bevelhebber'. De functies van von Falkenhausen waren van civiele en militaire aard. Als bevelhebber was hij slechts territoriaal bevoegd voor de bezettingstroepen, niet voor de vechtende eenheden. Werner Best, leider van de afdeling *Verwaltung* in de *Militärverwaltung* in Frankrijk (juni 1940 - juni 1942), karakteriseerde de titel *Militärbefehlshaber* als „*sinnlos und praktisch unverständlich*". Rekening houdend met de belangrijkste functie van de *Militärbefehlshaber*, de administratieve, beschouwt Best deze hoge gezagsdrager als een soort „goeverneur van het bezette gebied". De bekende Duitse schrijver E. Jünger, die eveneens een functie in het militair bestuur in Frankrijk bekleedde, vergelijkt de *Militärbefehlshaber* met een prokonsul (H. UMBREIT, *Der Militärbefehlshaber in Frankreich 1940-1944*, Boppard, 1969, blz. 16).

Op het jarenlange voorbereidende onderzoek, dat zijn neerslag gevonden heeft in een lijvig dossier van de Rijkskanselarij, kunnen wij hier niet ingaan². Uiteraard is het van kapitaal belang voor de kennis van de overwegingen en de drijfveren van de hoogste rijks- en partij-instanties die bij het ontwerpen en het uitstippelen van de Duitse *Belgienpolitik* gedurende Wereldoorlog II betrokken waren. Voor een juist begrip van het hieronder gepubliceerde dokument: de officiële aantekening (*Vermerk*) van 13 juli 1944 over de slot-bespreking op het *Führerhauptquartier* daags voordien, moge het volstaan te wijzen eerst op de inzet van het debat: *Militärverwaltung* of *Zivilverwaltung*; vervolgens op de opvattingen van Hitler aangaande de politieke toekomst van België. Zij vormen inderdaad de achtergrond van zijn forse verklaringen van 12 juli 1944. Zonder de kwestie hier grondig te behandelen wordt tenslotte gepoogd een verklaring te geven van Hitlers jarenlange aarzeling.

2. - Het kan niet genoeg beklemtoond worden dat de vestiging van een bezettingsregime veel méér is dan een louter administratieve aangelegenheid, waarbij het alleen zou gaan om de doeltreffende organisatie en werking van de diensten. Het gaat hier om het veroveren of het behoud van een stuk politieke macht³. Dit verklaart de jarenlange stille strijd tussen het landleger (*Heer*) enerzijds, het OKW (d.i. Hitler zelf), de NSDAP en de SS anderzijds, om de beheersing van het apparaat der bezettingsadministratie in België — een strijd die eigenlijk slechts een verlengstuk was van de interne strijd om de macht in het Rijk zelf.

Militärverwaltung en *Zivilverwaltung* zijn beide *Aufsichtsverwaltungen*: de administratie van het bezette gebied blijft in functie, maar wordt geadviseerd, gecontroleerd, en, waar het nodig is, geleid door de bezetter⁴. Deze grijpt desnoods zelf in door eigen verordeningen

² Het dossier ligt ten grondslag aan de gedetailleerde studie waarvan in de inleidende nota sprake is.

³ „Die Gestaltung und Führung der Besatzungsverwaltung eines besetzten Gebietes ist... nicht, wie oft angenommen wird, lediglich eine bürokratische Organisationsfrage, sondern eine politische Angelegenheit ersten Ranges.“ (E. REEDER, *Die Militärverwaltung in Belgien und Nordfrankreich*, in: *Reich, Volksordnung, Lebensraum*, VI, 1943, bl. 16 van het overdrukje.)

⁴ Voor de studie van het vraagstuk *Militärverwaltung* en *Zivilverwaltung*, vgl.: W. BEST, *Die deutschen Aufsichtsverwaltungen in Frankreich, Belgien, den Niederlanden, Norwegen, Dänemark und im Protektorat Böhmen und Mähren. Vergleichende Übersicht. Nur für den Dienstgebrauch*, najaar 1941 (*German Records Microfilmed at Alexandria*, T-501, r. 101, fr. 1292-1375). Van dezelfde schrijver: *Die deutsche Militärverwaltung in Frank-*

waar de inlandse administratie uiteraard niet kan optreden of weigert op te treden. Zoveel mogelijk regeert de vertegenwoordiger van de bezettende overheid vanop afstand, terwijl de autochtone instanties in het bezette gebied zelf besturen. *Verwaltung* mag hier dus niet verstaan worden in traditionele betekenis als orgaan van de uitvoerende macht, onderscheiden en gescheiden van de wetgevende en de rechterlijke macht. *Verwaltung* in verbinding met *militär* betekent de totale regeringsbevoegdheid, het hoogste staatsgezag in het bezette gebied (*summum imperium* of *vollziehende Gewalt*⁵).

reich, in: *Reich, Volksordnung, Lebensraum*, IV, 1941 (GRMA, T-501, r. 102, fr. 64-114). E. REEDER - W. HAILER, *Die Militärverwaltung in Belgien und Nordfrankreich*, als voren, VI, 1943 (GRMA, T-501, r. 102, fr. 1-50). F. A. MEDICUS, *Aus der Praxis des Staatsrechtes. Militärverwaltung in Frankreich*, in: *Archiv des öffentlichen Rechts*, XXXIV, 1944, bl. 86-96 (GRMA, T-501, r. 102, fr. 51-62). W. HERDEG, *Grundzüge der deutschen Besatzungsverwaltung in den west- und nordeuropäischen Ländern während des zweiten Weltkrieges*, Tübingen, 1953 (Studien des Instituts für Besatzungsfragen, Tübingen). W. BAUM, *Vollziehende Gewalt und Kriegsverwaltung im 'Dritten Reich'*, in: *Wehrwissenschaftliche Rundschau*, VI, 1956, bl. 495-496. COLLOTTI (uitg.), *Die Militärverwaltung als Mittel der Kriegführung*, in: *Il Movimento di Liberazione in Italia. Rassegna di Studi e Documenti*, 62, 1961, bl. 57-87. H. UMBREIT (uitg.), *Die Kriegsverwaltung 1940 bis 1945... Allgemeine Einführung des Generalstabes des Heeres, Generalquartiermeister, in die Rechenschafts- und Schlussberichte der Militärverwaltungen in Frankreich, Belgien Nord-Frankreich und Serbien (Südost)*, in: *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, 1968, 2, bl. 105-134. De door Collotti en Umbreit uitgegeven teksten zijn identiek. Vgl. nog de inleiding tot de gestencilde aantekening van A. E. COHEN, *Opzet en structuur van het Duitse Rijkscommissariaat in Nederland*, in: *Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie Amsterdam, Notities voor het Hoofdwerk*, nr. 16, bl. 1-2. Over de voorgeschiedenis en het kortstondige bestaan van de *Militärverwaltung* in Nederland, K. KWIET, *Reichskommissariat Niederlande. Versuch und Scheitern Nationalsozialistischer Neuordnung*, Stuttgart 1968 bl. 30-38, 44-55. Van dezelfde schrijver: *Vorbereitung und Auflösung der deutschen Militärverwaltung in den Niederlanden*, in: *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, 1969 1, bl. 121-153. Over de *Militärverwaltung* in Frankrijk thans het grondleggende, in noot 1 aangehaalde werk van Umbreit. Voor de kennis van de oorsprong, de organisatie, de bevoegdheid en de activiteit van de *Militärverwaltung* in België en Noord-Frankrijk, als instelling, beschikt men over geen enkele studie. Het onderwerp wordt behandeld in onze studie (in voorbereiding) over de voorgeschiedenis van de vestiging der *Zivilverwaltung* in België en Noord-Frankrijk.

⁵ BEST, *Die deutsche Militärverwaltung in Frankreich* (noot 4), omschrijft aldus de bevoegdheid van een *Militärverwaltung*: „Die Ausübung der gesamten öffentlichen Gewalt über das zu verwaltende Gebiet... umfasst nicht nur die 'Verwaltung' in dem durch den Grundsatz der Gewaltenteilung eingeengten Sinne, sondern auch die Rechtsetzungsgewalt und die Rechtssprechungsgewalt." BEST beschouwt als synoniem van *Verwaltung*: *Regierung, Regiment, Polizei* (in de 18e-eeuwse betekenis van het woord) (GRMA, T-501, r. 102, fr. 71).

Het dubbel essentieel verschil tussen een *Militärverwaltung* en een *Zivilverwaltung* wortelt, enerzijds, in de personele samenstelling en de hiërarchische afhankelijkheid, anderzijds in de eigen taak van deze twee bezettingsregimes.

Een *Militärverwaltung* is, zoals de benaming het zegt, een bestuur door een korps deskundigen in militair uniform, dat organisch deel uitmaakt van het landleger en rechtstreeks afhankelijk is van de bevoegde instantie van het OKH, met name de *Generalquartiermeister, Abteilung Kriegsverwaltung*. Dit was tenminste de toestand bij het begin van de bezetting. Toen het OKH later zijn politieke invloed verloor (von Brauchitsch, de opperbevelhebber, werd in december 1941 de laan uitgestuurd en door Hitler zelf opgevolgd) geraakte de *Militärverwaltung* meer en meer afhankelijk van de beperkte werkgroep in de *Wehrmachtsführungsstab* van het OKW zonder dat daarom het OKH, *Gen. Quartiermeister*, volledig uitgeschakeld werd. De ondergeschiktheid bleef er uiteraard een van de ene militaire instantie tot de andere. Geraakte de *Militärverwaltung* in een konflikt betrokken met een centrale rijks- of partijinstantie, dan was een beroep van het militair bestuur op Hitler of op een machtig persoon uit zijn omgeving niet mogelijk. Omgekeerd was een rechtstreekse beïnvloeding van het militair bestuur door Hitler uitgesloten. De weg van von Falkenhausen naar Hitler ging over het OKH en het OKW, d.w.z. de opperste gezagdrager in het bezette België was niet 'verankerd' — het is de geijkte term in de Duitse documenten — in de persoon van de *Führer*.

Anders met een *Zivilverwaltung*. Haar personeel bestaat uit gedemobiliseerde burgers, meestal verdienstelijke partijleden, onder leiding van een *Reichskommissar* rechtstreeks ondergeschikt aan Hitler en van wie hij zijn instructies ontvangt. Omdat de *Reichskommissar* 'verankerd' is in de persoon van de *Führer* is een rechtstreekse beïnvloeding van de bezettingsadministratie wél mogelijk. Omgekeerd kan de kommissaris, in een konflikt met rijks- of partijinstanties, een beroep doen op Hitler of iemand uit zijn onmiddellijke omgeving die een '*Hausmacht*' achter zich heeft.

Het tweede wezenlijk verschil spruit voort uit de uiteenlopende taken van een militair en van een burgerlijk bestuur. Gemeenschappelijk kenmerk van beide is weer dat ze tijdelijk zijn. De allesbeheersende taak van een *Militärverwaltung* is het economisch en demografisch potentieel van het bezette gebied met een minimum Duits personeel maximaal dienstbaar te maken aan de Duitse oorlogvoering. De noodzakelijke voorwaarde daartoe is *Ruhe und Ordnung* in het bezette

gebied. Om de publieke opinie niet voor het hoofd te stoten voert de *Militärverwaltung* dan ook geen actieve politiek. Integendeel, in *politicis* moet zij terughoudendheid aan de dag leggen, de politiek-aktuele vraagstukken zoveel mogelijk uit de weg gaan, ze in elk geval niet scherp stellen⁶. Kenmerkend voor een *Militärverwaltung* is dus dat zij politiek passief blijft — en wel omdat Hitler haar uitdrukkelijk elke politieke activiteit verbiedt⁷.

Een burgerlijk bestuur daarentegen is een politiek-geëngageerd bezettingsregime. Natuurlijk heeft het ook tot taak rust en orde te handhaven en het bezette gebied dienstbaar te maken aan de Duitse oorlogseconomie. Maar daarbij is er de eigen politieke taak: een enge binding aan het Rijk voor te bereiden. Derhalve voert een *Zivilverwaltung* een actieve politiek, gaat zij de politiek-aktuele problemen niet uit de weg, maar tracht ze op te lossen met het oog op die enge binding aan het Rijk. De werking van een burgerlijk bestuur impliceert dus een 'Politisierung' van de bezettingsadministratie⁸.

Houdt men rekening met de politieke toekomst van het bezette gebied, dan kan men het zo stellen: een *Militärverwaltung* komt in aanmerking voor landen of gebieden die niet bestemd zijn om, na het einde van de oorlog, deel uit te maken van het Rijk, of welker toekomstig politiek statuut, voor de duur van de bezetting, in het onzekere wordt gelaten. Een *Zivilverwaltung* mag daarentegen beschouwd worden als de uitdrukking van een streven naar annexatie⁹. Het onweerlegbare bewijs levert de voorgeschiedenis van de vestiging der *Zivilverwaltung* in België en Noord-Frankrijk. In de voorbereidende gedachtenwisseling gaat het inderdaad minder om het nieuwe bezettingsregime als zodanig dan om de door dit nieuwe regime aangekondigde politieke toekomst. Al de bij de voorbereiding betrokken

⁶ Volgens Stuckart, staatssekretaris van binnenlandse zaken, is een *Militärverwaltung* een bezettingsregime dat de politieke vraagstukken niet „aus der akuten Sphäre herausholt“ (Stuckart aan Lammers, 4 november 1941. *Bundesarchiv Koblenz*, R 43 II/678 a).

⁷ KWIET, *Vorbereitung und Auflösung der deutschen Militärverwaltung in den Niederlanden* (noot 4), bl. 127. Het door Kwiet aangehaalde verbod van Hitler betreft weliswaar slechts de kortstondige *Militärverwaltung* in Nederland in mei 1940, maar ook in België en Frankrijk mocht het militair bestuur geen politiek voeren. Zie nader bl. 81.

⁸ 'Politisierung der Verwaltung': de term treft men aan in de aantekening van *Reichskabinettsrat* von Stutterheim voor Lammers, 15 oktober 1942 (*Bundesarchiv Koblenz*, R. 43/678 c). Zie nader hierachter, bl. 80-81.

⁹ COLLOTTI, *Die Militärverwaltung als Mittel der Kriegsführung* (noot 4), bl. 59. UMBREIT, *Die Kriegsverwaltung 1940 bis 1945* (noot 4), bl. 114.

instanties beseffen dat het organiseren van een *Zivilverwaltung* in België een diep-ingrijpende wijziging in het politiek statuut van het land aankondigt en een etappe is op de weg naar de annexatie. Daarom juist waarschuwen zij voor de nadelige politieke en economische gevolgen. Indien Hitler vier jaar geaarzeld heeft alvorens te besluiten tot een *Zivilverwaltung* in België, dan is het zeer waarschijnlijk omdat ook hij die gevolgen vreesde.

3. - Hier is het de plaats om te wijzen op de afwijkende opvatting van de man die, van juni 1940 tot juli 1944, op één na de hoogste politieke functie in het bezette België zou bekleden: *Militärverwaltungschef* E. Reeder. Het klassieke onderscheid tussen een politiek-passieve *Militärverwaltung* en een politiek-actieve *Zivilverwaltung* achtte hij niet toepasselijk op het bezettingsregime zoals het tot stand gekomen was voor België en Noord-Frankrijk. Reeder kon met kennis van zaken spreken want hij had een belangrijke rol gespeeld in de voorbereiding van het militair bestuur¹⁰. Eigen aan de *Militärverwaltung in Belgien und Nordfrankreich*, aldus Reeder, was het feit dat de hoogste gezagdrager, de *Militärbefehlshaber*, de militaire bevoegdheid van een *Wehrmachtsbefehlshaber* kumuleerde met de civiele van een *Reichskommissar*. Daarom beschouwde hij hem als een 'unicum van machtsconcentratie in één hand'. De dualiteit van de taak der *Militärverwaltung* weerspiegelde zich in de dualiteit van haar structuur: voor de militaire sektor beschikte von Falkenhausen over een *Kommandostab*, voor de civiele over een *Militärverwaltungsstab*. Volgens Reeder omvatte de civiele sektor de administratie, de politie, de economie en de cultuur. Met klem heeft hij niet alleen in zijn *Tätigkeitsberichte* aan het OKH, maar ook in het openbaar¹¹ de opvatting bestreden als zou de *Militärverwaltung* niet bevoegd zijn voor het 'oplossen van politieke vraagstukken'. Zijn eigen bevoegdheid als *Militärverwaltungschef* vergeleek hij dan ook met die van een Rijkskommissaris in Nederland en Noorwegen, nl. „de leiding, de controle en de *Betreuung* van een bezet staatsgebied met al de daaruit voortvloeiende volmacht en verantwoordelijkheid”¹².

Maar zelfs indien hij anders gedacht had over zijn politieke bevoegdheid, dan nog zou Reeder in het uitoefenen van zijn functie willens of onwillens het terrein van de politiek betreden hebben. In

¹⁰ KWIET, *Reichskommissariat Niederlande* (noot 4), bl. 33 en vv. en van dezelfde schrijver het in noot 7 reeds aangehaald artikel, bl. 133 en vv.

¹¹ In zijn hiervóór (noot 4) aangehaald tijdschriftartikel.

¹² REEDER, *aang. art.*, bl. 11 van het overdrukje.

België, beseftte hij, „sind alle Massnahmen gleichermassen in Ursache und Wirkung stark politisch bedingt”¹³. Die enge samenhang van administratie en politiek, en omgekeerd, beschouwde Reeder als het rechtstreeks gevolg van 1) de feitelijke toestand: de ethnische dualiteit van de bevolking én de formele instructie van Hitler, deze omstandigheid politiek uit te baten door de Vlamingen zoveel mogelijk te steunen, de Walen daarentegen geen enkel voorrecht te gunnen¹⁴; 2) de dwingende eis voor het militair bestuur, de hulpbronnen van het land dienstbaar te maken aan de Duitse oorlogvoering met medewerking van de onmisbaar geachte nieuwe-ordebewegingen en met name het VNV in Vlaanderen en Rex in Wallonië, zonder daardoor de Belgische administratie — even onmisbaar geacht — voor het hoofd te stoten en in een houding van passief verzet te dringen. Beslissend voor Reeder was de algemeen-politieke overweging dat België na de oorlog, in een nog nader te bepalen vorm, „mittelbar oder direkt deutsches Vorland” zou worden. Zo formuleerde Reeder het in september 1940¹⁵. Einde juni 1941 omschreef hij het doel van het beleid der *Militärverwaltung* wat duidelijker: een „immer festere Eingliederung Belgiens in eine germanisch-deutsche Ordnung”¹⁶. Wat die 'Eingliederung' betekend zou hebben blijkt onweerlegbaar uit een later *Tätigkeitsbericht*: het verdwijnen van België. Niet eens als een satelietstaat

¹³ *Der Militärbefehlshaber in Belgien und Nordfrankreich, Militärverwaltungschef, an Oberbefehlshaber des Heeres, General-Quartiermeister, Tätigkeitsbericht Nr. 22, 1 sept. - 1 dec. 1942* (German Records Microfilmed at Alexandria, T-501, roll 105, frame 1). — De *Tätigkeitsberichte* van de *Militärverwaltungschef* Reeder worden in het vervolg aldus geciteerd: MVC, TB, gevolgd door het nummer, de behandelde periode, de datum (indien mogelijk), de reeks van de GRMA (T-501), het nummer van de rol (r.), het nummer van het cliché (fr. voor frame).

¹⁴ *Der Chef OKW an Oberbefehlshaber des Heeres, Gen. Qu, 14 juli 1940* (GRMA, T-501, r. 96, fr. 857). Engelse vertaling in *Documents on German Foreign Policy*, D, X, nr. 167, bl. 212. Gepubliceerd in *Akten zur Deutschen auswärtigen Politik*, D, X, nr. 167, bl. 174. Het gaat hier om een van de schaarse instructies van Hitler betreffende de te voeren *Belgienpolitik*. Het document (*Führerentscheid*) is een 'Geheime Kommando-Chefsache. Nur durch Offizier!' en werd slechts in drie exemplaren getijpt. De hierboven samengevatte alinea over de behandeling van Vlamingen en Walen luidt aldus: „Der Führer hat hinsichtlich der Zukunft des belgischen Staates noch keine endgültige Entschliessung getroffen. Er wünscht einstweilen jede mögliche Förderung der Flamen einschliesslich Rückführung der flämischen Kriegsgefangenen in ihre Heimat. Den Wallonen sind keinerlei Vergünstigungen zu gewähren.”

¹⁵ MVC, TB nr. 8, aug. 1940, 5 sept. 1940 (GRMA, T-501, r. 102, fr. 906).

¹⁶ MVC, *Jahresbericht*, juni 1940 - juni 1941, na 22 juni 1941 geredigeerd, (GRMA, T-501, r. 96, fr. 741).

zou een '*belgisches Staatsgebilde*' na de overwinning nog enig recht op bestaan gehad hebben. Nu is het uiterst merkwaardig dat, in de gedachtengang van Reeder, niet enkel aan de *Volkstumsfrage* ontleende motieven voor het verdwijnen van België pleiten, maar ook andere, niet minder belangrijke, ontleend aan de economie. Voorlopig, zolang de oorlog duurt, primeert de dwingende taak van de oorlogvoering. Terwille van het economisch belang moet de eenheid van België onaangetast blijven¹⁷. Wat echter zorgvuldig moet vermeden worden is, op grond van de Belgische werkelijkheid, besluiten te treffen die pas na de oorlog effect zullen sorteren maar die tevens het behoud van de Belgische staat, dit 'Engelse glacié', zouden onderstellen¹⁸. (Men begrijpt dan ook dat de *Militärverwaltung* te Brussel al zeer vroeg, in juli 1940, de nodige voorzorgsmaatregel getroffen heeft om de leiding van de Belgische economie, in het kader van de Duitse oorlogvoering, te onttrekken aan de onbetrouwbaar geachte sekretaris-generaal in functie, baron Snoy, en een beroep gedaan heeft op een opvolger die weliswaar haar volle vertrouwen genoot, maar tegen de wil in van de meerderheid van het college der sekretarissen-generaal

¹⁷ Dit was het fundamentele argument door al de tegenstanders van het vestigen der *Zivilverwaltung* in België steeds ontwikkeld. Ook wanneer de politieke gevolgen ter sprake kwamen belandde men tenslotte steeds bij de economische: een *Zivilverwaltung* zou door de bevolking als een gevaar voor het voortbestaan van België begrepen worden en het verzet van de Belgen zou het economisch nut van het land voor de Duitse oorlogvoering aanzienlijk verminderen.

¹⁸ De hierboven samengevatte tekst is tamelijk ingewikkeld van structuur maar laat aan duidelijkheid niets te wensen over: „Wie die *Volkstumsfrage*, so kann auch die *Durchsetzung der wirtschaftlichen Forderungen* nur im Rahmen der Gesamtaufgaben gesehen werden. Ebenso, wie es notwendig ist, die zukünftige politische Planung des Raumes den zwingenden kriegswirtschaftlichen Gegenwartsaufgaben nachzuordnen, gilt es, zu vermeiden, aus den Gegenwartsverhältnissen heraus erst nach dem Krieg sich auswirkende Entschlüsse zu treffen, die den augenblicklichen Stand und damit die Erhaltung des belgischen Staates nach Kriegsbeendigung unterstellen... Es ist also nicht tunlich, wirtschaftspolitische, insbesondere finanz- und währungspolitische Massnahmen in ihrer Zukunftswirkung auf ein belgisches, wenn auch besiegt, so doch selbstständiges Staatsgebilde abzustellen." (MVC, TB nr. 22, 1 sept. - 1 dec. 1942. GRMA, T-501, r. 105, fr. 1208.) De opmerking van Schoeffer, dat niet alleen de SS-richting 'annexionistisch' genoemd mag worden, maar „in feite alle Duitse autoriteiten" dit waren, blijkt in elk geval ook juist te zijn voor de *Militärverwaltung* te Brussel (J. SCHOEFFER, *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden. Een historiografische en bibliografische studie*, Arnhem en Amsterdam, 1956, bl. 81). Schrijver maakt hierbij het zakelijk gegronde onderscheid tussen de 'integratie-politiek' van de SS en het 'traditionele Duitse imperialisme' (a.w., bl. 88). Van dit laatste kan de *Militärverwaltung* te Brussel als een zuivere exponent beschouwd worden.

moest opgedrongen worden¹⁹.) Het zou een karikatuur van de werkelijkheid zijn Reeder, ofschoon honorair *SS-Brigadeführer*, als een exponent van de SS-politiek in België te beschouwen²⁰. Maar in de algemeen-politieke doestelling was hij het eens met Himmler (en Hitler): na de oorlog geen België meer.

Toen in het najaar van 1943 het konflikt tussen het VNV en de DeVlag zijn hoogtepunt bereikte, schreef hij aan Himmler er 'persoonlijk' van overtuigd te zijn dat, na de beslissing op het slagveld, 'de gewenste oplossing ons in de schoot valt'. Men mocht ze echter niet voortijdig, '*unter Belastung der Gegenwartsaufgaben*', willen voorbereiden met het gevolg dat talrijke tot samenwerking bereide krachten zich afgestoten voelden en vijanden werden²¹.

Reeder zag dus, binnen de grenzen van de *Militärverwaltung*, wel degelijk de mogelijkheid om een actieve *Flamenpolitik* te voeren. Meer nog, hij achtte die onvermijdelijk (er was de formele instructie van Hitler) en '*realpolitisch*' verantwoord (het VNV was onmisbaar)²². Hoe actief hij zijn Vlaams beleid ook wenste en inderdaad voerde, toch beseftte hij dat er grenzen waren die hij niet kón overschrijden omdat het oorlog was. Om het met zijn eigen woorden te zeggen: „*Die Volkstumspolitik ist nicht Selbstzweck, sondern Mittel zum Zweck, nämlich den deutschen Sieg zu gewinnen*”²³.” Nooit heeft

¹⁹ Op de personeelspolitiek van de *Militärverwaltung*, een essentieel aspect van haar *Belgienpolitik*, kan hier uiteraard niet ingegaan worden. Terloops zij toch opgemerkt dat de versie door de, in augustus 1940, nieuw benoemde sekretaris-generaal van economische zaken via de Vlaamse Televisie verspreid (*Ten huize van Victor Leemans*, 4 mei 1967) niet in overeenstemming is met de werkelijkheid, tenminste zoals men die leert kennen uit een aandachtige studie van het beschikbare Belgische en Duitse bronnenmateriaal.

²⁰ Aldus HÖHNE, *Der Orden unter dem Totenkopf. Die Geschichte der SS*, Gütersloh, 1967, bl. 339. De auteur onderscheidt drie 'SS-partijen' in België: Reeder (VNV), Berger (DeVlag), Degrelle (Rex). Het bevreemdende daarbij is, afgezien van het karakteriseren van Reeders politiek als een variante van de SS-politiek, dat de *Militärverwaltungschef* te Brussel de kaart zou gespeeld hebben van Vlaams-nationalistische leiders die voor 'Groot-Dietsland' ijverden (het VNV mocht pas op de steun van Reeder rekenen nadat het Dietsland had afgezworen) en dat de DeVlag, Bergers beschermeling, „*eine belgische Kollaborateur-Organisation*” genoemd wordt.

²¹ Reeder aan Himmler, 18 okt. 1943 (*Bundesarchiv Koblenz*, NS 19/285).

²² MVC, TB nr. 25, juli-sept. 1943 (*GRMA*, T-501, r. 106, fr. 487-488). Reeder stelde zich, na ruim drie jaar ervaring, de vraag of het niet beter zou zijn zonder de '*Erneuerungsbewegungen*' het bezette gebied te besturen. Zijn antwoord was negatief om '*volkspolitische*' en om '*realpolitische*' redenen.

²³ *Als voren*, fr. 492.

Reeder het absolute primaat van de oorlogseconomie uit het oog verloren. „*Die Volkstumsprobleme müssen sich dieser Forderung unter- und einordnen*“²⁴. Beknopter, een tikje krasser zelfs had hij het vroeger al, in juni 1941, geformuleerd: „*Die Militärverwaltung hat zunächst kriegswichtige Gegenwartsfragen und nicht vorweg eine flämische Sendung zu erfüllen*“²⁵.

Dit was de eerste begrenzing, bepaald door de oorlogvoering. De tweede was het gevolg van Hitlers besluit zich vóór het einde van de operaties officieel niet uit te spreken over het toekomstig politiek statuut van België²⁶. Zij dwong Reeder als het ware tot evenwichtsoefeningen op de strakke koord: zonder gedetailleerde instructies moest hij ten opzichte van België een politiek voeren die geen enkele toekomstmogelijkheid uitsloot maar, terzelfdertijd, de mogelijkheid die Hitler tenslotte zou kiezen, onrechtstreeks voorbereidde²⁷. Eén mogelijkheid heeft de *Militärverwaltung* echter van meet af aan absoluut uitgesloten geacht en zij heeft er, zonder enige instructie dienaangaande van Hitler, haar beleid op afgestemd: Dietsland²⁸.

De onzekerheid over het politiek statuut van België — Reeder gebruikt er een treffend woord voor: '*dieser Schwebezustand*'²⁹ — heeft ruim vier jaar geduurd. Zij verdween mét de *Militärverwaltung*. Maar gedurende nagenoeg de hele bezettingstijd heeft het stilzwijgen van Hitler over de richting die hij uitwilde met België de *Militärverwaltung* in haar bewegingsvrijheid ten opzichte van de politieke kollaboratie in Vlaanderen gehinderd. Zij mocht zich aan geen enkele politieke groepering binden door deze een feitelijk politiek monopolie toe te kennen. In het konflikt tussen het VNV en de SS-richting heeft de *Militärverwaltung* weliswaar het VNV gesteund, maar zij was er niet kwaad om dat er een Grootduits tegengewicht bleef, de Algemene SS-Vlaanderen en later de DeVlag, om een Dietse afdwaling te beletten³⁰.

²⁴ MVC, TB nr. 24, april-juni 1943 (GRMA, T-501, r. 106, fr. 270).

²⁵ MVC, *Jahresbericht*, juni 1940 - juni 1941 (GRMA, T-501, r. 96, fr. 705).

²⁶ Hierachter, bl. 84.

²⁷ Reeder drukte het genuanceerd uit: „*Über die rein sachliche Arbeit hinaus habe ich es als meine Pflicht angesehen, die kommenden politischen und völkischen Entscheidungen, wie sie auch fallen mögen, mittelbar vorzubereiten, ohne ihnen in irgendeiner Weise vorzugreifen*“ (MVC, TB nr. 8, aug. 1940, 5 sept. 1940. GRMA, T-501, r. 102, fr. 901 87-91.)

²⁸ Over het thema Dietsland nader hierachter, bl. 87-91.

²⁹ Als noot 27, fr. 900.

³⁰ Reeder schreef in zijn *Tätigkeitsbericht* van april 1941 dat de Dietse gedachte weliswaar niet zo sterk als vroeger de opvattingen van het VNV

4. - Het was niet overbodig, menen wij, Reeders opvatting over zijn v rreikende politieke bevoegdheid en tevens over de onvermijdelijke begrenzing van zijn *Volkestumspolitik* te beklemtonen. Want de hoogste rijks- en partijinstanties beseften dat, indien er in Belg  een aktievere politiek gewenst was dan Reeder voeren k n, de *Militärverwaltung* daartoe eenvoudig niet het geschikte instrument bood. Zij schatten de politieke mogelijkheden van het militair bestuur te Brussel niet zo hoog als Reeder het wel deed toen hij meende zijn funktie te mogen vergelijken met die van een *Reichskommissar*. Dit was de kern van het vraagstuk. De bewijzen liggen voor het grijpen in het dossier met de retroacta van de vestiging der *Zivilverwaltung* in België en Noord-Frankrijk. Wij beperken ons tot deze twee.

Stuckart, staatssekretaris van binnenlandse zaken, rechtstreeks bij de voorbereiding van de *Zivilverwaltung* betrokken, konstateerde in oktober 1942 dat het volledig inschakelen van België en Noord-Frankrijk in de Duitse oorlogseconomie Reeder als een grote verdienste mocht aangerekend worden, maar dat hij dit resultaat slechts had kunnen bereiken door het 'dilatorisch' behandelen van belangrijke politieke vraagstukken als de *Flamenpolitik*, de verhouding tot de Kerk, de kulturele bindingen met het Rijk. Een „politisch weniger abgestempelte *Militärverwaltung*” zou deze vraagstukken niet hebben kunnen oplossen. Geen 'aktivering van de politieke vraagstukken' in België mogelijk, besloot hij, zonder *Zivilverwaltung*²¹.

Niet minder duidelijk was *Reichskabinetssrat* von Stutterheim, referent van Lammers in de Rijkskanselarij voor de kwestie van de *Zivilverwaltung*. Duidelijk stelde hij, eveneens in oktober 1942, het pro-

beheerste. Rekening houdend nochtans met het verleden zou het niet verantwoord zijn het VNV als de enige nationaal-socialistische beweging in Vlaanderen te erkennen. Het zelfstandig voortbestaan van de Algemene SS-Vlaanderen „bietet eine wertvolle Kontrollm glichkeit, die den VNV davor bewahren wird vielleicht in alte traditionelle Auffassungen zur ckzufallen” (MVC, TB, nr. 16, april 1941. GRMA, T-501, r. 104, fr. 360).

²¹ Stuckart aan Lammers, 9 okt. 1942 (*Bundesarchiv Koblenz*, R 43 II/678 c). Ongeveer een jaar voordien had Stuckart, in een rapport aan Lammers over een eventuele wijziging van het bezettingsregime in België, als belangrijke politieke vraagstukken die dank zij het bestaan van het militair bestuur uit de weg gegaan konden worden, genoemd: de koningskwestie, het bestaan van België en 'religieuze vraagstukken' (Stuckart aan Lammers, 4 nov. 1941. *Bundesarchiv Koblenz*, R 43 II/678 a). Waarom Stuckart in het rapport van 9 oktober 1942 geen melding meer maakt van de koningskwestie, konden wij niet achterhalen.

bleem : in de discussie over het bezettingsregime in België is enkel en alleen beslissend te weten „*ob es im Interesse des Reiches nunmehr notwendig ist die politischen Probleme des belgischen Raumes aktiv anzupacken*”. Het antwoord ligt bij de Führer. Is het bevestigend, dan kunnen er twee wegen gevolgd worden om het politieke einddoel te bereiken : „de opvoeding van de Vlaamse jeugd door de Waffen-SS”, en de '*Politisierung der Verwaltung*' door de vestiging van een Duits, 'op het politieke einddoel georiënteerd' burgerlijk bestuur. De ene weg sluit de andere niet uit³². Op het nagestreefde 'politieke einddoel' komen wij nog terug. Voldoende zij het hier vast te stellen dat, zowel bij Stuckart als bij von Stutterheim, de overtuiging bestond : een *Militärverwaltung* kan de politieke problemen in België niet aan. Dat kan slechts een *Zivilverwaltung*. Zo dacht Hitler ook. Overal waar hij meende dat er politiek gevoerd kon worden, vestigde hij een *Zivilverwaltung*. Militairen waren immers 'politiek instinktloos'³³.

5. - De hier gepubliceerde aantekening verschaft slechts gedeeltelijk uitsluitel over de redenen die voor Hitler beslissend waren om von Falkenhausen uit zijn functie te ontslaan. Alleen Hitlers ergernis wegens de omgang van de *Militärbefehlshaber* met vertegenwoordigers van de Belgische adel komt in het dokument ter sprake³⁴. Nog andere oorzaken verklaren echter de val van von Falkenhausen : zijn soms ostentatieve vijandschap ten opzichte van het heersende regime in Duitsland, zijn patente slechte wil bij het tenuitvoerleggen van de verordeningen op de verplichte tewerkstelling, zijn al te laks geachte repressie van de gewapende activiteit van het Verzet. Het feit nochtans dat Hitler slechts de sociale relaties van de militaire goeverneur hekelt bewijst dat hij er zich biezonder kwaad bloed om gemaakt heeft. Zijn afkeer voor von Falkenhausens beschermeling, de Belgische adel, maakt zijn uitspraak over de Vlamingen, die tot de lagere bevolgingsklasse behoren en op wie hij daarom hoopt, des te begrijpelijker³⁵.

Het belang van het dokument ligt o.i. elders dan in de gedeeltelijke

³² Aantekening von Stutterheim voor Lammers, 15 okt. 1942 (*Bundesarchiv Koblenz*, R 43 II/678 c).

³³ Getuigenis van Lammers te Neurenberg (*International Military Tribunal*, XI, bl. 117).

³⁴ Over deze relaties hierachter, bl. 117, noot 22.

³⁵ Hierachter, bl. 111.

verklaring van von Falkenhausens val. Het is een van de uiterst schaarse bronnen waaruit men, met volstrekte zekerheid, de opvattingen van Hitler over de politieke toekomst van België leert kennen. Het is daarenboven het enige dokument waarin men, vóór 3 september 1944, vergeleken bij de andere beschikbare bronnen, zijn *Belgienpolitik* zo direkt en zo uitvoerig uiteengezet vindt. Het toeval heeft gewild dat wij de hand konden leggen op twee andere documenten van latere datum die de bevestiging leveren van Hitlers verklaringen van 12 juli 1944. In deze inleiding komen zij nog ter sprake³⁶.

Er is een tweede reden waarom de aantekening van 12 juli 1944 een belangrijk dokument is. Toen in 1947 aan Berger, de chef van het *SS-Hauptamt* en, in deze hoedanigheid, tegenover Himmler verantwoordelijk voor de *Germanische Arbeit* in de bezette gebieden, de vraag gesteld werd of hij, zoals Mussert, een verschil zag tussen de 'vriendschapspolitiek' van Hitler en de 'inlijvingspolitiek' van Himmler, antwoordde hij de bedoeling van de vraag niet te begrijpen: „*Die Himmlerpolitik war immer Führerpolitik*”³⁷. Indien er, na de lektuur van Hitlers *Tischgespräche*, nog een bewijs voor nodig is dat de *Volkstumpolitik* van Hitler en van Himmler in wezen identiek zijn, dan wordt het hier, althans wat België betreft, geleverd. Niet Hitler, maar Himmler verstrekt de nieuwe gezagdragers, *Reichskommissar* Grohé en *Wehrmachtbefehlshaber* Grase, de instructies voor hun taak: de weg vrijmaken naar het door de *Führer* gestelde politieke einddoel, een *Reichsgau Flandern* en een *Reichsgau Wallonien*. Himmler spreekt hier in de naam van Hitler over Dietsland, de konkurrerende kollaboratiegroepen in het Vlaamse land, de politieke bruikbaarheid van Degrelle nadat deze zich voor de Rijksgedachte uitgesproken heeft. Overigens kan men zich afvragen waarom Himmler anders zou gesproken en gehandeld hebben: sedert augustus 1942 was hij toch de gevolmachtigde van Hitler voor de Germaanse politiek in de bezette

³⁶ Hierachter, bl. 99 en vv.

³⁷ Verhoor van Gottlob Berger te Dachau, 29 augustus 1947, door A. E. Cohen in opdracht van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie te Amsterdam (*Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie Amsterdam*, DOC. I-83 c). Over de opvatting van Mussert, waarop Cohen in zijn vraag aan Berger zinspeelt, zie nader *Vijf nota's van Mussert aan Hitler over de samenwerking van Duitsland en Nederland in een Bond van Germaansche Volkeren, 1940-1944*, uitg. A. E. COHEN, 's-Gravenhage, 1947, bl. 5, en *Het Proces-Mussert*, 's-Gravenhage, 1948, bl. 136-137.

gebieden³⁸. A priori is het zo goed als ondenkbaar dat Himmler op het terrein van de *Volkstumspolitik* een koers zou gevolgd hebben die, wat de grond van de zaak betreft, de goedkeuring van Hitler niet wegdroeg. Dit geldt ook voor de periode vóór augustus 1942³⁹.

6. - De forse verklaringen van Hitler over het einddoel van zijn *Belgienpolitik*: de inlijving van Vlaanderen en Wallonië als Rijks-gouwen, vielen in juli 1944 niet uit de lucht. Ze waren tenslotte slechts de bevestiging van opvattingen die reeds van het begin der bezetting dateren, of misschien van vroeger al⁴⁰. Over de achtergrond van die verklaringen moge hier nog enige uitleg volgen. Het bronnenmateriaal

³⁸ Krachtens de *Anordnung* 54/42 (12 augustus 1942 en 6 februari 1943) die in de ontwikkeling van de *Volkstumspolitik* van het Derde Rijk in de bezette gebieden een centrale plaats bekleedt, was Himmler de enig bevoegde instantie voor '*Verhandlungen mit den germanisch-völkischen Gruppen in den besetzten Gebieten über gemeinsame germanisch-völkische Belange*' (H. D. LOOCK, *Zur 'grossgermanischen Politik' des Dritten Reiches*, in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, VIII, 1, bl. 59-60).

³⁹ Zo geschiedde bv. de opstelling van de Algemene SS-Vlaanderen, in september 1940, met de uitdrukkelijke goedkeuring van Hitler. In de briefwisseling van Himmler met Berger liggen de bewijzen voor het grijpen dat de *Reichsführer-SS* steeds in volledige overeenstemming met de *Führer* handelde. Op 29 april 1942 bekleemtoonde Berger in zijn rede op de *Tagung des Förderkreises der Germanischen Leithefte* te Maagdenburg: „*Der Reichsführer-SS hat vom Führer den Auftrag, die germanische Arbeit in die Hand zu nehmen. Dieser Auftrag ist eindeutig und ausschliesslich.*” (*Bundesarchiv Koblenz*, NS/g 419, F. 70.) *Germanische Leithefte* was de titel van het tijdschrift uitgegeven door de *Germanische Leitstelle*, de coördinerende dienst in Bergrers *SS-Hauptamt* voor de Germaanse arbeid in de bezette gebieden.

⁴⁰ Voor de periode vóór 1940 zijn er evenwel weinig aanduidingen. Hitler zou '*allduitsch*' geworden zijn in zijn Weense tijd (1900-1913) (L. DE JONG, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, I, 's-Gravenhage, 1969, bl. 152 en 158). Strekte die gezindheid zich ook tot Vlaanderen uit? — *Mein Kampf* en *Hitlers zweites Buch* bevatten geen gegevens over Vlaanderen. Aan Rauschning zou Hitler, in het begin van 1934 bij het ontvouwen van zijn buitenlands-politieke plannen onthuld hebben, van Nederland, Vlaanderen en het noorden van Frankrijk een konfederatie van vazalstaten langs de westelijke grens van het Rijk te zullen maken (H. RAUSCHNING, *Gespräche mit Hitler*, Zürich, 1940, bl. 118). In oktober 1941 zal Hitler nog eens denken aan de Dietse oplossing (hierachter, bl. 87-88). Over het hier geciteerde boek van Rauschning als een van de 'vier vensters' op Hitlers gedachtenwereld (de andere zijn *Mein Kampf*, de bekende *Tischgespräche* en het politiek testament van 1945) zie TREVOR-ROPER, *Hitlers Kriegsziele*, in het verzamelwerk *Stationen der deutschen Geschichte*, uitg. B. FREUDENFELD, München, 1962, bl. 9-28 en, van dezelfde schrijver, het woord vooraf tot *Le testament politique de Hitler*. *Notes recueillies par Martin Bormann*, uitg. F. GENOUD, Parijs, 1959, bl. 15-18.

is schaars en het vormt geen geheel. Toch verschaft het zekerheid over de volgende twee punten: 1) pas na de oorlog zal Hitlers beslissing bekend gemaakt worden over de nieuwe politieke ordening in Europa in het algemeen; zolang de oorlog duurt zullen er dus officieel geen verklaringen afgelegd, geen toezeggingen gedaan worden aangaande de politieke toekomst van België in het bijzonder; 2) het einde van de oorlog, met de eindoverwinning, zal ook het einde van België inluiden. Want het officiële stilzwijgen van Hitler betekent niet dat hij zich geen beeld zou gevormd hebben van het toekomstig politiek statuut van België. De vraag is: welk beeld?

Tracht men Hitlers gedachtengang te rekonstrueren, dan treft het dadelijk dat hij in 1940 een scherp besef heeft van de ethnische tweeledigheid van België en dat hij de daaruit voortvloeiende spanning wil exploiteren. Hitler beschouwt het door de 'Belgische ruimte' opgeworpen vraagstuk met een gunstig vooroordeel ten opzichte van de Vlamingen. Op 25 mei 1940, gedurende de eerste fase van het offensief in het Westen, noteert Halder, de stafchef van het landleger, dat Hitler „aus politischen Gründen" Vlaanderen, „das Wohngebiet der Flamen", de ellende van de oorlog wil besparen⁴¹. Hij houdt van het Vlaamse land: in februari 1942 zal hij zeggen zich liever te voet naar Vlaanderen te begeven dan met de fiets naar het Oosten⁴². Op 28 mei 1940, enkele uren na de kapitulatie van het Belgisch leger, treft hij een beslissing met een duidelijk pro-Vlaamse inslag: de Vlaamse krijgsgevangenen zullen in vrijheid gesteld worden, de Waalse, met al de beroepsmilitairen, naar Duitsland overgebracht⁴³. In oktober en november 1940 zal hij er bij Marie-José en Leopold III, op bezoek te Berchtesgaden, rond voor uitkomen dat zijn beslissing door politieke overwegingen geïnspireerd was⁴⁴. De eerste instructie over de te voeren *Belgienpolitik*, meteen het eerste document

⁴¹ HALDER, *Kriegstagebuch*, uitg. H.A. JACOBSEN, I, Stuttgart, 1962, bl. 319.

⁴² H. PICKER, *Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier 1941-1942*, uitg. P. E. SCHRAMM, Stuttgart, 1963 (in het vervolg geciteerd: PICKER-SCHRAMM), bl. 174. HITLER, *Libres propos sur la paix et la guerre*, uitg. F. GENOUD, Parijs, 1952-1954 (in het vervolg geciteerd: HITLER-GENOUD), I, bl. 282. Er is een opvallend verschil tussen de tekst in PICKER-SCHRAMM: „Lieber gehe ich zu Fuss nach Flandern als zu Rade nach dem Osten" en de Franse vertaling in HITLER-GENOUD: „Je préfère me rendre à pied dans les Flandres plutôt qu'à l'Est dans un sleeping".

⁴³ HALDER, *a.w.*, bl. 323.

⁴⁴ HILLGRUBER (uitg.), *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler. Vertrauliche Aufzeichnungen über Unterredungen mit Vertretern des Auslandes 1939-1945*, bl. 256 en 342.

waaruit men iets kan afleiden over de oplossing welke Hitler zich voorstelt aan het Belgische vraagstuk te geven, dateert van 4 juni 1940 : in Vlaanderen komt er, voorlopig, geen *Zivilverwaltung*, maar later wel. Wallonië daarentegen blijft, „net als Frankrijk onder zuiver militair bestuur”⁴⁵. Het is duidelijk : Hitler had Vlaanderen een in zijn ogen gunstiger bezettingsregime willen schenken dan Wallonië. Het is alleen maar uitgesteld. Men krijgt hier reeds het dubbele grondthema van Hitlers *Belgienpolitik* in het vooruitzicht : de splitsing van België en de diskriminatoire behandeling van de Walen (zolang ze niet als Germanen erkend zijn; dit zal pas in 1943 gebeuren). De bevoorrechte behandeling van de Vlamingen door Hitler vindt haar weerklank in de bespreking van 19 juni op het hoofdkwartier van Göring : het vee, heet het in de bewaarde aantekening, zal onmiddellijk uit België en Noord-Frankrijk worden weggehaald, evenwel niet 'bei den Flamen'. Onder de rubriek 'politieke ontwikkeling' is er, wat België betreft, sprake van „der besonderen Behandlung der Flamen dort”⁴⁶. Ongeveer een maand later, 14 juli 1940, volgt de tweede instructie van Hitler over de *Belgienpolitik* : hij heeft nog geen definitief besluit getroffen over de politieke toekomst van België; maar intussen wenst hij „jede mögliche Förderung der Flamen”. Voor de Walen „keinerlei Vergünstigungen”⁴⁷. Kort daarop, nog steeds in juli 1940, breekt hij de aanloop tot een politiek gesprek met Leopold af omdat hij vernomen heeft dat er te Laken allerlei politieke plannen gesmeed worden en de plannenmakers de Koning beschouwen als het „kristallisatiepunt van het Belgische patriottisme”. Gevolg : de controle over briefwisseling en bezoeken aan de Koning wordt strenger, von Falkenhausen en Kiewitz (deze laatste Hitlers adjudant bij Leopold) worden ingescherpt, aandachtig de ontwikkeling van zaken te volgen en onmiddellijk te rapporteren zodra er gevaar voor de bezettende overheid dreigt⁴⁸. Over de Vlamingen die aan het Oostfront strijden is Hitler vol lof : ze zijn, beweert hij op 27 juni 1942, „deutschfreund-

⁴⁵ Aantekening van von Harbou over een onderhoud met kolonel Böhmer (OKW), 4 juni 1940 (GRMA, T-501, r. 96, fr. 845). von Harbou was de chef van de *Kommandostab* in de *Militärverwaltung* te Brussel.

⁴⁶ Aantekening van 20 juni 1940 in J. GUMKOWSKI - K. LESZCZYNSKY, *L'occupation hitlérienne en Pologne*, Warschau, 1961, fotokopie tussen bl. 32 en 33.

⁴⁷ Vgl. hiervóór, noot 14.

⁴⁸ Op deze kwestie wordt nader ingegaan in onze studie over de voorgeschiedenis van de vestiging der *Zivilverwaltung* in België en Noord-Frankrijk.

licher und kompromissloser" dan de Nederlandse vrijwilligers omdat ze eeuwenlang door de Walen onderdrukt werden⁴⁹.

De studie van het beschikbare bronnenmateriaal wettigt het besluit dat er in het Europa van Hitler, na de eindoverwinning, geen plaats voor een Belgische staat zou geweest zijn. Wij vestigden reeds de aandacht op zijn eerste instructie (van 4 juni 1940) die een latere verdeling van België impliceerde. De in de zomer van 1940, op initiatief van Hitler, ontworpen plannen voor een nieuw tracé van de noordelijke grens van Frankrijk en de westelijke grens van het Rijk (een herstel van de toestand van vóór de verdragen van Westfalen was toen beoogd) zijn onverenigbaar met het voortbestaan van België. Ze zouden echter spoedig hun aktuele betekenis verliezen⁵⁰. Misschien heeft er in de opvatting van Hitler, heel even maar, een kans bestaan op het behoud van België, mits het bepaalde dienstbaarheden zou aanvaarden: in het najaar van 1940 toen hij eerst Marie-José, vervolgens koning Leopold te Berchtesgaden ontving. De kwestie zou nader onderzocht moeten worden⁵¹. Voor 1941, althans tot het najaar,

⁴⁹ PICKER-SCHRAMM, bl. 417, 27 juni 1942.

⁵⁰ Over deze plannen, H. BOEHME, *Der deutsch-französische Waffenstillstandsvertrag*, I, Stuttgart, 1966, bl. 258 en vv. E. JAECKEL, *Frankreich in Hitlers Europa*, Stuttgart, 1966, bl. 46-47, 52-54, 57. In zijn dagboek had Jodl al 20 mei 1940 een uitlating van Hitler over het toekomstige vredesverdrag met Frankrijk genoteerd: al de gebieden en waarden het Duitse volk sedert vier eeuwen ontroofd, zouden weer Duits worden (KWIET, *Reichskommissariat Niederlande*, bl. 50).

⁵¹ Op 15 oktober 1940 noteerde Halder in zijn dagboek enkele inlichtingen die hij via von Etzdorf, *Verbindungsmann* van Buitenlandse Zaken bij het OKH, over de bespreking Hitler-Mussolini aan de Brenner vernomen had. Volgens von Etzdorf zou Hitler over België gezegd hebben: „Belgien... müsste seine unklare Haltung aufgeben und sich für Deutschland entscheiden. Dann kann es vielleicht selbständig bleiben; immer aber müsste Deutschland Stützpunkte an der Küste behalten." (HALDER, *Kriegstagebuch*, II, Stuttgart, 1963, bl. 138.) Op 26 november 1940 vernam Halder, nu door von Tippelskirch, OKH, *Oberquartiermeister IV*, over het onderhoud Hitler-Leopold te Berchtesgaden dat een week voordien had plaatsgevonden: „König Leopold: Freundliche Stimmung [Hitlers] gegenüber Belgien. Möglichkeit der Erhaltung der Souveränität wird offengelassen." (HALDER, *a.w.*, bl. 196.) Informaties van 3 december 1940 over het onderhoud te Berchtesgaden: „Führer-König Leopold. Freundlicher Empfang. Innere Unabhängigkeit Belgiens wird um so grösser sein, je näher es sich an Deutschland anschliesst. Deutschland wird nichts gegen das Königshaus unternehmen im Gegensatz zu Holland und Norwegen. Wir werden Belgien nicht verhungern lassen. 'Individuelle Behandlung' zugesichert. 'Erklärung' verweigert." (HALDER, *a.w.* bl. 207.) Wat door 'individuelle Behandlung' bedoeld werd, is niet duidelijk. Waarschijnlijk de voorkomende behandeling van Leopold, die toch krijgsgevangen was, door de Duitsers. De geweigerde 'verklaring' was die door Leopold gevraagd aangaande de

beschikt men over weinig gegevens. Maar op 21 oktober komt er een veelbetekenende aanduiding. Het voorbereidend onderzoek met het oog op de vestiging van een *Zivilverwaltung* in België en Noord-Frankrijk is pas begonnen. Aan Lammers, chef van de Rijkskanselarij, geeft Hitler, in 't voorbijgaan, opdracht te onderzoeken („*der Führer deutete an, dass man prüfen solle*") of het, naar aanleiding van de wijziging van het bezettingsregime, niet doeltreffend zou zijn de Vlaamse gebieden van de Waalse te scheiden, slechts voor laatstgenoemde een gouvleider tot Rijkskommissaris of *Chef der Zivilverwaltung* te benoemen, de Vlaamse daarentegen onder de bevoegdheid van Seyss-Inquart, de reeds in Nederland fungerende Rijkskommissaris, te brengen⁵². Een alleszins merkwaardige suggestie: Hitler die de doeltreffendheid van de Dietse oplossing wenst onderzocht te zien — en dit ongeveer een maand nadat de *Militärverwaltung* te Brussel alle discussies met rechtstreeks of onrechtstreeks politieke inslag over Diets

onafhankelijkheid van België. Interessant is nog voor de kennis van de reacties in toonaangevend Belgische kringen na het bezoek van Leopold aan Hitler te Berchtesgaden, het telegram van von Bargaen, chef van de *Dienststelle des Auswärtigen Amtes* te Brussel, aan Buitenlandse Zaken van 6 december 1940: „*Insbesondere beschäftigt man sich hier begreiflicherweise mit der Frage, ob sich durch den Königsbesuch bezüglich der Zukunft des Landes und seiner Dynastie etwas geklärt habe. In der Beantwortung derartiger Fragen scheinen die Hofkreise ebenfalls mit sehr viel Vorsicht zu Werke zu gehen und lediglich eine allgemein beruhigende Formulierung zu benutzen. Soweit ich gehört habe, lautet diese Formel: „Que, sous son Roi, la Belgique aura sa place dans la nouvelle Europe.” In dieser Form scheint allmählich ein grösserer Kreis durch Weitergabe von Mund unterrichtet zu werden. Es ist kein Zweifel, dass sich auf Grund der erwähnten Mitteilungen in den führenden Schichten den Eindruck auszubreiten beginnt, das Belgiens Zukunft, wenn auch in enger Anlehnung an Deutschland, so doch in der Form eines besonderen Staatswesens unter seinem Königshause einigermaßen gesichert sei. Als besonders günstiges Zeichen wird es angesehen, dass der Führer dem König einen Gegenbesuch in Aussicht gestellt habe, sobald er wieder einmal nach Belgien komme.*“ (von Bargaen aan Buitenlandse Zaken, 6 dec. 1940. GRMA T-501, r. 97 fr. 116-117. Institut für Zeitgeschichte München, NG-4188.). Uit de voorgaande excerpta blijkt dat de toestand niet zo eenvoudig was als het *Verslag van de Commissie van Voorlichting* en het *Recueil de documents établi par le Secrétariat du Roi concernant la période 1936-1949* suggereren. De leopoldistische versie van de verhouding Leopold III-Hitler in 1940 in het algemeen en, meer bepaald, van de oorsprong en de betekenis van het onderhoud te Berchtesgaden (18 november 1940) worden kritisch onderzocht in onze studie over de voorgeschiedenis van de *Zivilverwaltung* in België en Noord-Frankrijk.

⁵² Lammers aan Stuckart, 24 okt. 1941 (*Bundesarchiv Koblenz*, R 43 II/678 a).

en Duits verboden heeft⁵³ ! Onbeantwoord moet de vraag blijven, wat Hitler tot zijn Dietse bevlieging — want meer was het niet — verleid kan hebben. Werkte de opvatting nog na die hij in 1934 aan Rauschning onthuld had : langs de westelijke grens van het Rijk komt er een federatie van vazalstaten samengesteld uit Nederland, Vlaanderen en Noord-Frankrijk⁵⁴ ? Onbeantwoord moet ook blijven de vraag hoe Hitler er, in oktober 1941, toe gebracht werd te doen overwegen, Wallonië door een *Zivilverwaltung* even eng aan het Rijk te binden als Nederland het reeds was sedert het begin van de bezetting en Vlaanderen het, wellicht spoedig, zou worden. Had hij in juni 1940 niet vooropgesteld dat Wallonië, net als de aartsvijand Frankrijk, onder „zuiver militair bestuur” zou blijven ?

Lang heeft de Dietse bevlieging van Hitler niet geduurd. Geen twee maanden zelfs. Op 12 december 1941 ontving hij Mussert te Berlijn. De leider van de NSB bracht de kwestie Vlaanderen ter sprake. „De Führer”, vernam Mussert, „was van mening dat het niet goed zou zijn Noord-Nederland en Vlaanderen te verenigen.” Waarom niet ? Omdat hem (Hitler) gezegd was „dat Vlaanderen reeds veel nader tot Duitsland wilde komen dan Nederland”. Ongetwijfeld een verrassende motivering. Mussert antwoordde dat dit „onjuist” was. „Ik ben er ook zeker van dat dit niet zo is”, noteerde hij voor zichzelf. „Vermoedelijk zijn dit inlichtingen die door de SS verkregen zijn...”⁵⁵ Musserts vermoeden lijkt gegrond. Weliswaar heeft de Dietse oplossing nooit op de steun van een Duitse instantie kunnen rekenen,

⁵³ Niet gepubliceerde beschikking (*Anordnung*) van *Militärverwaltungschef* Reeder, 18 sept. 1941 (MVC, TB nr. 17, 1 juni-1 sept. 1941. *GRMA*, T-501, r. 105, fr. 65-66. MVC, TB nr. 18, 1 sept.-1 dec. 1941. *GRMA*, T-501, r. 105, fr. 258-259). Het verbod geldt : 1) discussies in de pers en op vergaderingen waarin de term Diets in een politieke betekenis gebruikt wordt (geen propaganda dus voor een Grootnederlandse staat); 2) discussies over de politieke toestand in België „im Sinne der Eindeutschung und Eingliederung in das Reich”; 3) discussies die weliswaar tot kulturele of „volkspolitische” kwesties beperkt blijven, maar waarin Diets en Duits als „gegensätzliche Begriffe” aangewend worden. Geen bezwaar echter tegen het gebruik van de term Diets wanneer daarmee beoogd wordt de eenheid van taal en (gedeeltelijk) van cultuur der Nederlanden, meer bepaald hun „Eigenart gegenüber der Romanentum”, tot uitdrukking te brengen. In het uitdrukkelijk verbieden van de Dietse propaganda had Reeder een voor-sprong op Heydrich (5 dec. 1941, hierachter bl. 89-90.) en op Hitler. Feitel-lijk had hij al van de allereerste dagen der bezetting af de Dietse propa-ganda verhinderd alvorens ze te verbieden.

⁵⁴ Hiervóór, noot 40.

⁵⁵ MUSSERT, *Kort verslag van de ontmoeting met den Führer op 12 decem-ber 1941*, in : *Het proces-Mussert*, bl. 320.

maar geen enkele heeft er zo fel storm tegen gelopen als de SS. In het Dietse streven van de NSB in Nederland, van het VNV in Vlaanderen, zag ze een vorm van verwerpelijk separatisme tegenover het Rijk⁶⁶. Nu is het best mogelijk — meer dan veronderstellen kan men niet — dat Himmler, in zijn betoog tegen Dietsland, bewust naar het argument gegrepen heeft: de Dietse oplossing is niet alleen politiek verwerpelijk, maar ze heeft ook geen zin aangezien de Vlamingen zelf verlangen „tot Duitsland te komen” — tenzij *hij* zijn verlangen voor werkelijkheid nam. Dat er voor deze laatste hypotese ook iets te zeggen valt blijkt uit de omstandigheid dat Himmler, in mei 1943, meent te mogen beweren dat de Walen en „vooral de Vlamingen” een zekere graad van „innerlijke rijpheid” bereikt hebben die ze geschikt maakt voor een latere inlijving⁶⁷. Of heeft Hitler misschien Mussert iets op de mouw willen spelden toen hij het in december 1941 had over de bereidheid van de Vlamingen „tot Duitsland te komen”? Een gefundeerd antwoord op deze vraag is niet mogelijk. Op te merken valt nochtans dat Hitler nog in juni 1942 op het verschil tussen Vlamingen en Nederlanders zal terugkomen wanneer hij de Vlaamse Oostfrontvrijwilligers *'deutschfreundlicher'* en *'kompromissloser'* dan de Nederlanders noemt⁶⁸.

Evenmin als men de oorsprong van Hitlers Dietse bevestiging, einde oktober 1941, nauwkeurig achterhalen kan, is het mogelijk zakelijk vast te stellen waarom er zo spoedig een einde aan kwam. Misschien ligt de verklaring in een rechtstreekse beïnvloeding van Hitler door Himmler in de weken of dagen die het onderhoud Hitler-Mussert te Berlijn onmiddellijk voorafgingen. Misschien was het méér dan een louter toeval dat Heydrich, die zich als Himmlers „verantwoordelijke voor de politieke linie in de bezette gebieden” beschouwde⁶⁹, enkele

⁶⁶ „Förderung der grossdietschen Idee vor dem 10.5.1940 bedeutete Erzeugung eines wünschenswerten Separatismus Flanderns in Bezug auf Belgien, heute bedeutet sie Erzeugung eines höchst unerwünschten Separatismus in Bezug auf das Reich.” (Berger an Himmler, 2 juli 1943. Bundesarchiv Koblenz, NS 19/1554.)

⁶⁷ Zie nader hierachter, bl. 93.

⁶⁸ Hiervóór, bl. 85.

⁶⁹ Heydrich aan Berger, 4 nov. 1941 (*Institut für geschichte München*, NO-1843). Einde oktober 1941, na de benoeming van Berger tot president van de Duits-Vlaamse Arbeidsgemeenschap, achtte Heydrich het wellicht raadzaam zijn (Heydrichs) bevoegdheid betreffende de politiek in de bezette gebieden te beklemtonen. Over de politieke bevoegdheid van het *Reichssicherheitshauptamt*, zie nader H. BUCHHEIM, *Die SS - das Herrschaftsinstrument*, in *Anatomie des SS-Staates*, I, München (DTV), 1967, bl. 85-87.

dagen vóór het onderhoud al de *Staatspolizeileitstellen* in het Rijk en al de vertegenwoordigers van het *Reichssicherheitshauptamt* in de bezette gebieden uitdrukkelijk bevel gaf elke propaganda voor de 'Grootdietsse gedachte' in Nederlandse en Vlaamse kringen „met alle middelen” te verhinderen⁶⁰. Of Hitler van deze instructie iets afwist vóór zijn onderhoud met Mussert, of hij ze misschien via Himmler, in de loop van een gesprek, zelf geïnspireerd heeft, wie zal het uitmaken? Het proces van Hitlers besluitvorming kan over het algemeen niet gereconstrueerd worden. Is het echter denkbaar dat de Führer nog aan de mogelijkheid van een Dietse koers geloofd zou hebben nadat Heydrich, de uitvoerder van Himmlers *Volkstumspolitik* (die ook deze van Hitler was) zo kordaat positie gekozen had tegen elke vorm van Dietse propaganda? Medio december 1941 kon Rauter, de *Höhere SS- und Polizeiführer* in Den Haag, dan ook Christiansen, de *Wehrmachtbefehlshaber* in Nederland, melden: de *Führer* „verbiedt ondubbelzinnig elke vorm van propaganda voor de vorming van een Grootdiets Rijk⁶¹.”

Van december 1941 af zal Dietsland bij Hitler geen schijn van kans meer krijgen. In een van zijn *Tischgespräche* deelt hij, einde juli 1942, de kleine kring van zijn genodigden mee, het niet eens te zijn met Mussolini over de nieuwe ordening van Europa. De *Duce* is weliswaar niet blind voor de spanningen in België tussen Vlamingen en Walen. Maar hij wenst de Vlamingen bij Nederland, de Walen bij Frankrijk! Nu is het niet zonder belang vast te stellen dat Hitler, in zijn negatieve beoordeling van Mussolini's opvattingen, met geen woord rept over het toekomstig politiek statuut van Vlaanderen (men mag aannemen dat het voor hem al vaststaat: Vlaanderen wordt,

⁶⁰ Instructie RSHA, IV, D4, 6 dec. 1941 (*Bundesarchiv Koblenz*, R 58/1031). Formeel liep de instructie over de behandeling van de Noorse, Deense, Nederlandse en Belgische nationaal-socialistische en fascistische groeperingen in het Rijk. Nochtans ging ze ook rechtstreeks, niet louter ter informatie, o.m. aan de *Dienststelle* van de Sipo-SD te Brussel. In de instructie werd op voorzichtigheid in de toepassing aangedrongen: de Vlamingen en de Nederlanders mochten niet vernemen dat het om een „*Zentrale Anweisung*” ging. Ze mochten evenmin begrijpen dat het verbod zijn oorsprong vond in de bedoeling de Dietsche gedachte te bestrijden. „*Die Propaganda für die grossdietsche Idee ist unter einem anderen staatspolizeilichen Vorwand abzustellen.*” Heydrich achtte zijn instructie niet geschikt voor mededeling aan ondergeschikte gewestelijke en lokale politiediensten.

⁶¹ Rauter aan Christiansen, dec. 1941. Afschrift zonder nadere aanduiding van datum. Uit een schrijven van Christiansen aan von Falkenhausen van 16 december 1941 kan men afleiden dat Hitlers verbod van de eerste helft van de maand dateert (*GRMA*, T-501, r. 96, fr. 655-656).

mettertijd, een Rijksgouw). Maar over Wallonië is hij duidelijk genoeg: de oplossing van de Italiaanse bondgenoot voor het vraagstuk van het „kleine Waalse volksdeel” is in het Grootgermaanse Rijk „kaum durchführbar”. De Duce ziet immers de politieke mogelijkheden in Noordwest-Europa „nicht ganz richtig”. Dan volgt een uitspraak die voor de kennis van Hitlers politiek ten opzichte van België (en Nederland) van kapitaal belang is. Het is maar goed, zo oordeelt hij, dat er in die landen geen regeringen meer bestaan waarmee men zou moeten onderhandelen. „So könne man diktieren, was sich als politisch erforderlich erweise und deshalb als zweckmässig erkannt sei. Das Problem dieser Kleinstaaten werde er mit kurzen, knappen Deklarationen lösen⁶².”

Wát zal hij „diktieren”? De elementen voor een antwoord liggen verspreid in een paar andere verklaringen van Hitler (en van Himmler) waarop we aanstonds terugkomen. Laten we intussen opmerken dat Hitler, in het najaar van 1942, nog eens uiting zal geven aan zijn weigering de Dietse oplossing in overweging te nemen. Op 3 oktober komt Seyss-Inquart, de Rijkskommissaris voor de bezette Nederlandse gebieden, bij de Führer op rapport. De bespreking loopt over de Nederlandse en de Belgische kwestie. Uit de mond van Hitler verneemt de Rijkskommissaris „dass eine Vereinigung der flämischen Teile Belgiens mit den Niederlanden nicht in Frage kommt⁶³.”

Het verwerpen van Dietsland in december 1941 staat voor Hitler niet gelijk met het voortbestaan van België. Na zijn Dietse bevlieging keert hij, als vanzelf, tot zijn oorspronkelijke opvatting van de eerste dagen der bezetting terug: de „Angliederung” onder een of andere vorm van België bij Duitsland⁶⁴. Maar, anders dan voor 1940-41, beschikt men voor 1942 over een paar duidelijker, scherper geformuleerde uitspraken. Die van juni over het „wegdikteren” van kleine, regeringsloze staten als België en Nederland hebben we al geciteerd. Enkele dagen voordien, in mei, had hij Goebbels gezegd, „ganz konkrete” plannen voor de territoriale uitbreiding van het Rijk te hebben ontworpen. „Vanzelfsprekend” zullen België en Nederland als zelfstandige staten verdwijnen en Rijksgouwen worden⁶⁵. Zaak was het

⁶² PICKER-SCHRAMM, blz. 418, 27 juni 1942.

⁶³ Aantekeningen von Stutterheim voor Lammers, 15 okt. 1942 (*Bundesarchiv Koblenz*, R 43 II/678 c).

⁶⁴ Term ontleend aan een verklaring van Grohé, waarover nader hierachter, bl. 100-101.

⁶⁵ GOEBBELS, Dagboek, onuitgegeven fragment, mei 1942 (*Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie Amsterdam*, III 21 g 16/5 b. Zie nog KWIET,

toch het Rijk territoriaal zo uit te breiden en te consolideren dat het niet meer ernstig bedreigd kon worden. „*Das ist das unverrückbare Ziel der Politik des Führers*”, noteert Goebbels in een formulering die een opvallende gelijkenis vertoont met een zin in het hier gepubliceerde Vermerk⁶⁶.

Van mei 1942 af is Wallonië voor Hitler geen probleem meer. Hij heeft het bekende werk van Petri: *Germanisches Volkserbe in Wallonien und Nordfrankreich* gelezen. „Met belangstelling” heeft hij aldus vernomen dat de genoemde gebieden eigenlijk „*altes deutsches Land*” zijn, dat van het Rijk losgemaakt en geroofd werd „*und dessen Rückgabe wir mit vollem Recht verlangen könnten*”⁶⁷.

Nog minder problematisch wordt tenslotte de bestemming van Wallonië na de ophefmakende rede van Degrelle op 19 januari 1943 te Brussel: de tesis van de Rex-leider dat de Walen van afkomst ook — zij het naderhand geromaniseerde — Germanen zijn die recht hebben op hun plaats in het Rijk, bezorgde Hitler indien nodig, het politiek-historische argument voor de inlijving van Wallonië. Zei Hitler niet: „Wij hebben titels nodig die onze rechten tot meer dan tweeduizend jaar in het verleden doen terugklimmen”⁶⁸? Het duurde niet lang eer Degrelle de politieke vruchten van zijn zwenking van het door de Duitsers gewantrouwde 'Belgizismus' naar de SS-richting, de Rijksgedachte, kon plukken⁶⁹. Voor Hitler werd hij toen „*der*

Reichskommissariat Niederlande, bl. 67. Wij danken Prof. Dr. L. De Jong voor de mededeling van de volledige tekst van het uittreksel. De formulering door Goebbels is niet zo nauwkeurig als men het verlangen zou. Hij schrijft: „*Für ihn [Hitler] ist es eine selbstverständlichkeit, dass sowohl Belgien als Flandern als Brabant zu deutschen Reichsgauen gemacht werden.*” Moet men het zo verstaan: België valt uiteen in twee Rijks-gouwen: Vlaanderen en Brabant (= Wallonië)? In februari 1942 had Hitler, in de loop van een van zijn avondgesprekken, spontaan „*diese Gaue*” gezegd voor Nederland en Vlaanderen (PICKER-SCHRAMM, bl. 183, 26 februari 1942).

⁶⁶ Hierachter bl. 110.

⁶⁷ PICKER-SCHRAMM, bl. 312, 5 mei 1942. Zie nog HITLER-GENOUD, II, bl. 98. Of Hitler werkelijk, zoals hij beweert, de twee dikke banden in één adem gelezen heeft, mag betwijfeld worden.

⁶⁸ HITLER-GENOUD, I, bl. 109, 2/3 nov. 1941. Niet in PICKER-SCHRAMM. Over het thema van de eeuwenoude historische rechten als politiek argument bij Hitler, zie nog HITLER-GENOUD, I, bl. 41, 25 sept. 1941; II, bl. 177, 29 juni 1942. PICKER-SCHRAMM, bl. 420, 29 juni 1942.

⁶⁹ Over de politieke bedoeling van de zwenking van Degrelle naar de Rijks-gedachte is revelerend zijn gesprek met Romsee dat deze laatste op 21 januari 1943 voor Capelle, sekretaris van de Koning, resumeerde. Uit de mond van Romsee noteerde Capelle (Degrelle is aan het woord en richt

einzigste wirklich brauchbare Belgier", die dan ook „mit allen Mitteln" gesteund moest worden⁷⁰. En voor Himmler was er, einde mei 1943, geen bezwaar meer tegen de erkenning van het legioen *Wallonie* als een volwaardige eenheid van de *Waffen-SS*. (Sedert zijn oprichting in de zomer van 1941 maakte het legioen slechts deel uit van het landleger.) Welke politieke bedoeling Himmler, en vanzelfsprekend ook Hitler, hierbij inspireerde spreekt duidelijk uit het memorandum dat de *Reichsführer-SS* ter rechtvaardiging van de inschakeling schreef en waarin hij de Walen en „vooral" de Vlamingen karakteriseerde als „die beiden Volksstämme, die innerlich am reifsten für eine sehr kluge und mit weicher Hand einmal vorzunehmende Eingliederung sind"⁷¹. (Zonder hier in details te treden over de wisselende visie van Himmler op Degrelle — een rechtstreeks gevolg van de wispelturigheid van de

zich tot Romsee) : „*Le VNV est foutu. Il n'a plus que quelques semaines à vivre. Vous ne représentez plus qu'un bastion clérical et régionaliste. La politique de l'Anschluss se fera dans notre pays avec ou contre moi; je préfère qu'elle se fasse avec moi. C'est pourquoi maintenant je marche à fond.*" (CAPELLE, *Au Service du Roi*, II, 1940-1945, Brussel, 1949, bl. 131.)

⁷⁰ Op 28 januari 1943 had von Bargaen, chef van de *Dienststelle des Auswärtigen Amtes* te Brussel, aan Buitenlandse Zaken gerapporteerd over de rede van Degrelle. Hij gaf toe dat Degrelle zich door de opstelling van het Waals legioen verdienstelijk gemaakt en zich als officier uitstekend gedragen had. In dit kader mocht zijn aktiviteit verder nuttig geacht worden aangezien ze nog enkele honderden legioensoldaten kon bezorgen. von Bargaen waarschuwde echter uitdrukkelijk voor de politieke gevolgen van Duitse steun aan de nieuwe koers van Degrelle : „*Politisch kann Degrelle uns in Belgien wenig positives bringen, wohl aber schon bestehende Schwierigkeiten noch erheblich vermehren... Politische Experimente mit ihm dürften sich daher nicht empfehlen.*" (von Bargaen aan von Weizsäcker, 28 januari 1943. *Politisches Archiv Bonn, StS, Belgien*, 2.) von Ribbentrop bracht het telegram van von Bargaen persoonlijk ter kennis van Hitler, die met de waarschuwing uit Brussel evenwel geen rekening wilde houden. Ribbentrop noteerde de onmiddellijke reactie van de *Führer* : „*Zu dem Telegram Brüssel Nr. 42 vom 28-1 hat der Führer folgendes bemerkt : dass wir mit allen Mitteln Degrelle unterstützen müssten, da er für uns der einzige wirklich brauchbare Belgier sei. Der Reichsaussenminister bittet Sie, das Entsprechende zu veranlassen und insbesondere Gesandten Bargaen zu beauftragen, die gute Verbindung mit Degrelle zu halten.*" (Sonnleithner aan von Weizsäcker, 1 februari 1943. *Politisches Archiv Bonn*, t.a.p.)

⁷¹ *Der Reichsführer-SS. Niederschrift über die Übernahme der wallonischen Legion, Feld-Kommandostelle*, 24 mei 1943 (*Bundesarchiv Koblenz*, NS 19/neu 27). Anders dan Reeder, die Degrelle niet mocht en zijn wispelturigheid en onbetrouwbaarheid hekelde (hierachter, noot 40 bij *Vermerk*) zag Himmler in de politieke ontwikkelingsgang van Degrelle een logische lijn : „*Der politische Weg der Bewährung des Rexistenführers Leon Degrelle war ein durch Jahre hindurch logisch verfolgt und richtiger.*"

Rexleider zelf — weze terloops aangestipt dat Himmler, in het hier bedoelde memorandum van mei 1943, Degrelle looft om zijn „logische en juiste ontwikkelingsgang” van het Belgicisme naar de Rijksgedachte, maar in juni 1944, enkele maanden na Tsjerkassy en zijn decoratie door Hitler persoonlijk met het Ridderkruis van het IJzerenkruis, ongemeen fel tegen hem uitvalt omdat hij probeert weer actief te worden in Vlaanderen en zich te Parijs laat huldigen als „de erfgenaam van Boergondië”⁷².)

Een rechtstreeks gevolg van de opvattingen van Hitler en Himmler over Vlamingen en Walen was de duidelijke instructie van Ley, Rijksorganisatieleider en leider van het Duitse Arbeidsfront, aan het hoofdscholingsambt van de NSDAP, einde juli 1943 : Noren, Denen, Nederlanders, Vlamingen en Walen moeten behandeld worden als „Germaanse stamverwante” volken, de banden met het Duitse volk zullen zo sterk mogelijk aangehaald worden, de term 'Belgen' zal plaats maken voor 'Vlamingen' en 'Walen'⁷³.

De boven aangehaalde teksten leren iets aangaande het politiek statuut van België na de verwachte eindoverwinning. Men beschikt nog over een ander middel om Hitlers opvattingen te leren kennen : de door de *Führer* en de Duitse woordvoerders van de SS gekonstrueerde en herhaaldelijk beklemtoonde analogie tussen het Tweede Rijk, het Duitse, dit van Bismarck, en het Derde, het Grootgermaanse, dit van Hitler.

De eerste aanwending van die analogie door Hitler dateert van 9 april 1940. Enkele uren na het begin van de operaties in Noorwegen zei hij aan Rosenberg : „*So, wie aus dem Jahre 1866 das Reich Bismarcks entstand, so wird aus dem heutigen Tag das Gross-germanische Reich entstehen*”⁷⁴. Hitlers verklaring is veelbetekenend omdat ze de twee elementen bevat van zijn gedachtengang over het Grootgermaanse Rijk en, impliciet, de Grootgermaanse politiek : het aandeel

⁷² Hierachter, noot 93.

⁷³ *Die deutsche Arbeitsfront, Zentralbüro, Volkspolitisches Amt, an das Hauptschulungsamt der NSDAP, 28 juli 1943 (Institut für Zeitgeschichte München, NO-1659)*. De inleiding tot de instructie vermeldt uitdrukkelijk : „Durch Führererlass ist der Reichsführer-SS, Parteigenosse Heinrich Himmler, mit der Führung, bzw. Oberleitung der Erneuerungsbewegungen in den germanischen Ländern beauftragt. Die Richtlinien des Reichsführers-SS in der Einstellung zu den germanischen Völkern sehen vor...”

⁷⁴ *Das politische Tagebuch Alfred Rosenbergs 1934/35 und 1939/40*, uitg. H. G. SERAPHIM, München (dtv), bl. 126.

van de oorlog in de vorming van het Rijk en de vergelijking van de taak van het Duitse Rijk van Bismarck met die van het Grootgermaanse van Hitler.

Zoals de oorlog van Pruisen tegen Oostenrijk in 1866 en, vooral, de oorlog van de Duitse staten tegen Frankrijk in 1870 de noodzakelijke voorwaarden geschapen hebben tot het stichten, onder Pruisische leiding, van het Duitse Rijk, zo schept de oorlog tegen de Sovjetunie de noodzakelijke voorwaarde tot het stichten, onder Duitse leiding, van het Grootgermaanse Rijk. „*Der Krieg*”, aldus Hitler op 20 mei 1942, „*erweise sich als bester Erzieher im grossdeutschen Sinne⁷⁵ und als bester Tiegel für den Einschmelzungsprozess.⁷⁶*” De analogie tussen het Tweede en het Derde Rijk nader uitwerkend oordeelt Hitler: na 1870 werd van de Pruisen, de Beieren, de Württembergers, de Saksen enz. gevraagd op te gaan in het Duitse Rijk, van de Oostenrijkers, in 1938, op te gaan in het Grootduitse Rijk; thans wordt van de Westgermaanse randvolken gevraagd op te gaan in het Grootgermaanse Rijk. De kans die de Pruisen, de Beieren enz. en, in een recenter verleden, de Oostenrijkers geboden werd, krijgen nu ook de Westgermanen die nog geen deel uitmaken van het Rijk⁷⁷. Wat Hitler van deze Westgermanen verwacht blijkt onweerlegbaar uit de verwijzing naar het voorbeeld van Oostenrijk dat in 1938 genaast werd: het offer, zegt hij, dat mijn vaderland met zijn vijf eeuwen geschiedenis en zijn hoofdstad Wenen op het altaar van de Rijkseenheid gebracht heeft, mag thans met evenveel recht gevraagd worden van de andere Germaanse landen die, evenals Oostenrijk,

⁷⁵ Men lette op de terminologie: niet „*grossgermanisch*” maar „*grossdeutsch*”.

⁷⁶ PICKER-SCHRAMM, bl. 360-361, 20 mei 1942. Zie nog over de oorlog als middel om het versmeltingsproces te bespoedigen, PICKER-SCHRAMM, bl. 419-420, 29 juni 1942.

⁷⁷ Over het thema van de analogie tussen het Tweede en het Derde Rijk, vgl. vooral de gesprekken van 22 februari 1942 (HITLER-GENOUD I, bl. 316-317) en 8 juni 1942 (*als voren*, II, bl. 157-158, en PICKER-SCHRAMM, bl. 398). In zijn rede van 14 maart 1943 keerde Elias zich tegen de vergelijking, in het kader van de Rijksgedachte, van de Vlamingen met de Beieren, de Saksen, de Oostenrijkers, enz. „omdat de Vlamingen geen Duitsers zijn” (MVC, TB nr. 24, april-juni 1943. *GRMA*, T-501, r. 106, fr. 253). Ongeveer een half jaar later, einde augustus, in zijn rede op de Vlaams-Duitse Kultuurdagen te Brussel, zou Van de Wiele stellen: „Wij zijn Vlamingen en Duitsers.” Daarom had hij voordien de discussie voor of tegen de *Anschluss* van Vlaanderen bij Duitsland zinloos genoemd: „Die eenheid is er. Men kan niet bij zichzelf aansluiten.” (DeVlag, VI, 2, september 1943, bl. 68 en 70.)

een historische ontwikkeling, los van het Rijk, gekend hebben⁷⁸. Zo zal het Derde Rijk de kroon op het onvoltooide werk van het Tweede zetten. Hitler acht het niet uitgesloten dat het eindpunt van de ontwikkeling binnen het kader van het Grootgermaanse Rijk (hij zegt: het resultaat van twee eeuwen „gleichmässigen Führung“) het verdwijnen van het nationaliteitsvraagstuk zal zijn⁷⁹. Daarvoor rekent hij op de SS, die door haar „Sammelmethoden“ het nodige „Führer-reservoir“ ter beschikking zal stellen „mit dem man in 100 Jahren das Ganze regieren kann, ohne sich gross überlegen zu müssen, wen man wohin setzt“. Voor dit „Führerreservoir“ komen immers alleen in aanmerking degenen die, dank zij het proces van de „Germanisierung“, zich van de engheid „dieses Kantönligeistes“ bevrijd hebben. Hitler verheugt er zich derhalve over dat de Duitsers „in Norwegen und da und dort sitzen“ om de gelijkschakeling op Duitse grondslag voor te bereiden⁸⁰.

Mag men daaruit afleiden dat ook een kulturele verduitsing werd beoogd? Op grond van de beschikbare teksten is men geneigd de vraag ontkennend te beantwoorden. Uit de *Tischgespräche* treedt Hitler te voorschijn als voorstander (vanzelfsprekend) van een sterk gecentraliseerd staatsgezag, maar als tegenstander van een kultureel vervlakkende centralisatie. Wat Himmler betreft: voor de basisfunctienarissen van de NSDAP, de *Kreisleiter*, verklaarde hij op 28 november 1940 te geloven in een door de Duitsers geleide gemeenschap van de Germaanse volken die op het gebied van de militaire, de buitenlandse en de economische politiek niet meer zelfstandig zouden zijn, maar hun eigen taal en cultuur zouden bewaren⁸¹. Twee jaar later, voor de SS-leiders betrokken bij de „Germanische Arbeit“ in de bezette gebieden, sprak Berger als chef van het SS-Hauptamt in dezelfde

⁷⁸ HITLER-GENOUD, I, bl. 282, 4 februari 1942; bl. 316-317, 22 februari 1942; II, bl. 44-45, 5 april 1942. PICKER-SCHRAMM, bl. 254, 5 april 1942.

⁷⁹ PICKER-SCHRAMM, bl. 161, 21 januari 1942. Vgl. nog het gesprek van 27 juli 1942 over Himmler en de SS: „In der Partei-SS soll Reichsführer-SS sammeln und führen die Besten der Partei und die Besten der Nation. In der Waffen-SS soll er daneben sammeln und zum Gedanken des Grossdeutschen Reiches erziehen...“ (PICKER-SCHRAMM, bl. 485, 27 juli 1942.)

⁸⁰ PICKER-SCHRAMM, bl. 162, 22 januari 1942. HITLER-GENOUD, I, bl. 222.

⁸¹ Aangehaald in LOOCK, *Zur 'grossgermanischen Politik' des Dritten Reiches*, in: *Vierteljahrshäfte für Zeitgeschichte*, VLI, 1, bl. 40, noot 18. De volledige tekst van de rede van Himmler in *Institut für Zeitgeschichte München*, F 37/3.

zin. Door de Führer werd Himmler de verantwoordelijkheid toevertrouwd voor de "Germaanse ruimte". Onze taak, aldus Berger, is de *Führer* de weg te effenen naar de "vereniging van de Germaanse landen in het Germaanse Rijk" zonder dat zij "afstand doen van hun eigen volksaard (*Volkstum*) en cultuur"⁸². De gelijkschakeling op Duitse grondslag zou dus zo moeten verstaan worden: dat er in het Grootgermaanse Rijk geen ander belang zal tellen dan het Duitse. Men weet echter niet wat de toekomst feitelijk zou gebracht hebben voor de taal en de cultuur van de betrokken Germaanse gebieden.

De begripsverwarring tussen Germaans en Duits komt herhaaldelijk en spontaan voor in Hitlers *Tischgespräche*, in de redevoeringen van Himmler, in de briefwisseling van SS-leiders onderling en met de *Reichsführer-SS*. Omdat de eigenlijke identiteit tussen het generisch begrip Germaans en het specifiek begrip Duits moet verborgen blijven is het nodig, aldus Hitler, op het terrein van de Germaanse arbeid "voorzichtig" en "stelselmatig" te werk te gaan. Revelerend voor Hitlers weloverwogen tactiek is zijn versie van 5 april 1942, voor de beperkte kring van toehoorders bij zijn *Tischgespräche*, van het onderhoud met Mussert te Berlijn enkele maanden voordien (december 1941)⁸³. Men weet dat de NSB-leider aan het plan van een Bond der Germaanse volkeren laboreerde en er Hitler over geschreven had⁸⁴. Het plan stelde o.m. in het vooruitzicht dat economie en buitenlandse zaken gemeenschappelijk zouden zijn en dat de lidstaten over een beperkte interne autonomie zouden beschikken. Ik heb, zei Hitler tot zijn toehoorders, Mussert gevraagd of hij denkt dat het me geen moeite gekost heeft mijn vaderland in kleine gouwen te verdelen om het van zijn "separatistische neigingen" te bevrijden en het aldus gemakkelijker in het Germaanse Rijk te kunnen inlijven. Ook Oostenrijk kan tenslotte terugblikken op meer dan vijf eeuwen geschiedenis, die waarachtig niet zonder grootheid zijn. (Een duidelijke zinspeling op Nederland en op alle gebieden die zich los-van-het-Rijk ontwikkeld hadden: die zelfstandige historische ontwikkeling zal niet beletten dat ze terug tot het Rijk komen. Berger zou het in augustus 1943

⁸² *Niederschrift über die Besprechung im SS-Hauptamt am 8-10-1942 (Institut für Zeitgeschichte München, NO - 3026)*. Het verslag werd 21 oktober geredigeerd door de *Germanische Leitstelle*, de gespecialiseerde dienst in het *SS-Hauptamt* voor de Germaanse SS-politiek in de westelijke Germaanse randgebieden van het Rijk.

⁸³ PICKER-SCHRAMM, bl. 254, 5 april 1942. HITLER-GENOUD, II, bl. 44-45.

⁸⁴ *Vijf nota's van Mussert aan Hitler*, bl. 12 en vv.

duidelijk formuleren: „*Wir werden Flandern heimholen.*“⁸⁵) Hitler gaat dan verder met zijn beschouwing over de te volgen tactiek: wanneer men het met de Nederlanders en de Noren over deze kwesties heeft, moet men "zeer voorzichtig te werk gaan". Men spiegele zich aan het voorbeeld van Bismarck. Men bedenke dat Beieren in 1871 niet bereid zou geweest zijn van Pruisen deel uit te maken ("zu Preussen zu kommen"). Bismarck kon de Beieren er dan ook slechts toe bewegen zich te laten inschakelen in de "grote bloedgemeenschap die Duitsland heet". Hij (Hitler) heeft in 1938 de Oostenrijkers toch ook niet gezegd dat hij ze "bij Duitsland wou inlijven" ("dass er sie Deutschland eingemeinden wolle"). Integendeel, hij heeft er steeds op gewezen dat hij ze, samen met Duitsland, in het Grootduitse Rijk wou verenigen ("dass er sie mit Deutschland zusammen zum Großdeutschen Reich vereinigen wolle"). Dan volgt, tot besluit, de praktische raad: „*So müsse man auch den Germanen des Nordens und des Nordwestens immer wieder vor Augen halten, dass es sich um das Germanische Reich bei dem 'Reich' schlechthin handle, und es in Deutschland lediglich seine stärkste weltanschauliche und militärische Kraftquelle habe.*“ De voorzichtigheid bestaat hierin: men zegt Grootgermaans waar in werkelijkheid Grootduits bedoeld wordt. Voor de Westgermaanse randstaten is er geen andere politieke toekomst weggelegd dan Rijksgouwen te worden.

7. - Heeft Hitler zich na 12 juli 1944, meer bepaald na 3 september, datum van de ontruiming van het Belgische grondgebied door de Duitse troepen, nog geuit over de politieke toekomst van België? Van het standpunt uit van de op handen zijnde nederlaag lijkt de vraag zinloos. Omdat Hitler hoopte België te heroveren heeft ze echter wél zin. In het kader van de politieke voorbereiding van het Ardennen-offensief kon de kwestie van het politiek statuut van het land, althans van het bezettingsregime, niet voorbijgegaan worden.

Op deze laatste fase van Hitlers *Belgienpolitik* kunnen we hier niet nader ingaan. Het volgende moge volstaan ter verklaring van twee door Grohé aan Hitler toegeschreven uitlatingen over de politieke toekomst van België. Ze bevestigen Hitlers verklaring van 12 juli 1944 en zijn er tevens een waardevolle aanvulling van.

⁸⁵ Onder deze welsprekende titel verscheen de rede van Berger op het achtste jaarcongres van de DeVlag te Brussel, 29 augustus 1943, in het tijdschrift *De Vlag*, VI, 2 september 1943, bl. 57-58.

⁸⁶ Als noot 83.

Zodra België, na de ontruiming door de Duitse troepen, geen bezet gebied meer was maar weer als buitenland beschouwd werd, had von Ribbentrop geen moeite gespaard om medezeggenschap te krijgen in de *Belgienpolitik*. Gedeeltelijk was hij in zijn opzet geslaagd. Bij het uitstippelen van zijn beleid hield de minister van buitenlandse zaken rekening met de hem bekende opvatting van Hitler. Wel kwam er in de schoot van het departement, onder leiding van de minister zelf, slechts één speciaal komitee, de *Flämischesch-Wallonische Ausschuss*, tot stand (de oorspronkelijke benaming was: *Belgien-Komitee*)⁸⁷. Maar de financiering door het Rijk van de aktiviteit van Van de Wiele en Degrelle geschiedde volstrekt gescheiden: de ene werd erkend als *Landesleiter der flämischen Volksgruppe*, de andere als *Führer der wallonischen Volksgruppe*⁸⁸. Er kwamen dan ook twee *Landesleitungen*. Van de Wiele en Degrelle werden in december 1944 elk afzonderlijk door von Ribbentrop ontvangen⁸⁹.

Van de onder von Ribbentrop verantwoordelijke ambtenaar voor de aktiviteit van de *Flämischesch-Wallonische Ausschuss*, gezant Krug von Nidda, zijn een reeks aantekeningen bewaard gebleven die uitsluitsel brengen over het doel van de Duitse *Belgienpolitik* na 3 september 1944⁹⁰. De eerste aantekening, van 10 november 1944, door Krug von Nidda geredigeerd met het oog op de ontvangst van Van de Wiele en Degrelle door von Ribbentrop en die als een *status questionis* ter oriëntering van de minister bedoeld was, bevat een merkwaardige passus over het toekomstig politiek statuut van België zoals Hitler het toen zag. Onder de rubriek *Politische Lage* leest men: „Als mögliche Friedenslösung hinsichtlich des belgischen Raumes soll eine Äusserung, der Führers gegenüber Grohé vorliegen, die dahingeht, einen flämischen 'Reichsgau' mit der Hauptstadt Antwerpen, einen wallonischen mit der Hauptstadt Lüttich und ein Sondergebiet für Brüssel zu bilden. Beide Reichsgaue sollen Verwaltungsautonomie erhalten,

⁸⁷ Als noot 91 (10, 14 en 30 november 1944).

⁸⁸ De overeenkomst („*Vereinbarung*”) van het Rijk, vertegenwoordigd door staatssecretaris van buitenlandse zaken, met Degrelle, als „*Chef der Wallonischen Volksgruppe*”, betreffende de financiering van de „*Freiheitskampf gegen den gemeinsamen Feind*”, dateert van 23 november 1944; met Van de Wiele, als *Landesleiter der flämischen Volksgruppe*, van 5 december (Politisches Archiv Bonn, Inland II g, 345, *Belgien* 2, 1944-1945).

⁸⁹ Degrelle werd op 8, Van de Wiele op 15 december 1944 door von Ribbentrop ontvangen. (Aantekening Krug von Nidda voor gezant Schmidt, pers, 16 december 1944, *Politisches Archiv Bonn*, t.a.p.)

⁹⁰ Zij worden eerlang door ons uitgegeven met andere bronnen over de Duitse *Belgienpolitik* 1940-1945.

*dagegen gemeinsame Aussen-, Militär- und Aussenhandelspolitik mit dem Reich*⁹¹."

In dezelfde aantekening was er voorts sprake van de instrumenten waarmee Hitler en von Ribbentrop hoopten hun *Belgienpolitik* te voeren. Van de Wiele en Degrelle vormden, elk met hun *Landesleitung*, "voorlopig" geen eigenlijke regering. Staatsrechtelijk vertegenwoordigen ze België niet, maar in de toekomst was een optreden als "*Träger einer belgischen Regierung*" niet uitgesloten. Veelbetekenend was de geringschattende beperking, uitsluitend tot Wallonië, van de activiteit van Degrelle, die er toen van droomde de leider te worden van de franssprekende Germaanse nationaal-socialisten (ook buiten België): "*Degrelles weitergehende Pläne*⁹², die auf Schaffung eines westgermanischen Reiches, einschliesslich Frankreich (Germania Inferior) hinzulaufen, kommt keine praktische Bedeutung zu⁹³."

Een maand later, op 12 december 1944, begaf Krug von Nidda zich in opdracht van zijn minister naar Lindenthal in de buurt van Keulen om er gouwleider Grohé, in rechte nog altijd Rijkskommissaris voor België en Noord-Frankrijk, te ontmoeten en de Vlaams-Waalse vraagstukken grondig te bespreken. Ribbentrop hoopte dat Grohé, die de handen vol had met de burgerlijke verdediging van zijn gouw, ontslag zou nemen als *Reichskommissar* en aldus de baan vrijmaken voor een vertegenwoordiger van Buitenlandse Zaken om de "geleidelijke overgang van de Belgische ruimte naar het Rijk" te vergemakkelijken. De Duitse diplomaat stelde in de loop van het urenlange onderhoud de, voor ons onderwerp, belangrijke vraag "*ob die Angliederung an das Reich älteren oder neueren Datum sei*". Hij preciseerde: was er een

⁹¹ Aantekening Krug von Nidda voor von Ribbentrop via staatssekretaris Steengracht, 10 november 1944 (*Politisches Archiv Bonn, Inland II g, 345, Belgien, 2, 1944-1945*).

⁹² Versta: plannen die verder reiken dan Wallonië.

⁹³ Als noot 91. - Reeds in april 1944 had Degrelle gepoogd de activiteit van Rex ook tot het Vlaamse land uit te strekken (wat hem niet toegelaten was). Hij voelde zich toen sterk na de operaties bij Tsjerkassy en zijn ontvangst door Hitler die hem persoonlijk gedekoreerd had met het Ridderkruis van het IJzeren Kruis. Zowel de *Militärverwaltung* als de *Sipo-SD* te Brussel verboden Degrelle enige vorm van politieke activiteit buiten Wallonië. Toen Degrelle propagandistisch ook naar Frankrijk trachtte door te stoten en zich door de Franse radiokomentator Azéma als de "erfgenaam van Boergondië" liet huldigen, volgde een scherp schrijven van Brandt, adjudant in Himmlers persoonlijke staf, aan Berger: „Sagen Sie bitte Degrelle, der Reichsführer-SS verbäte sich jedes Übergreifen nach Flandern. Ausserdem sei das Feiern als 'Erbe von Burgund' sowohl eine Geschmacklosigkeit als auch eine Torheit." (Brandt aan Berger, 8 juni 1944. *Bundesarchiv Koblenz, NS 19/1541*.)

verband tussen het stellen van dit politieke einddoel (de splitsing van België in twee Rijksgouwen) en de benoeming, in juli 1944, van Grohé tot *Reichskommissar* voor België en Noord-Frankrijk? Grohé antwoordde duidelijk "*dass der Führer sich schon seit 1940 mit diesem Gedanken trage*". Hij achtte het nodig te beklemtonen dat zijn persoonlijkheid met deze opvatting absoluut *niets* (onderlijnd in Krug von Nidda's aantekening) te maken had⁹⁴. Uit de kontekst blijkt duidelijk dat Grohé zich wenste te distantieëren van Hitlers verdelingsplan⁹⁵.

Het zou verkeerd zijn uit het voorgaande af te leiden dat na 3 september 1944 alleen de *Wilhelmstrasse* het voor het zeggen had (welteverstaan in overeenstemming met Hitler) op het gebied van de *Belgienpolitik*. Dat zou Himmler allerm minst geduld hebben. Het was dan ook in opdracht van de *Reichsführer-SS* dat de *Landesleitung Flandern* in oktober-november 1944 het statuut van een *Reichsland Flandern* ontwierp. Het ontwerp zelf zou eerst onderzocht worden door het *SS-Hauptamt*, in samenwerking met de bevoegde referenten van Buitenlandse Zaken, en vervolgens Himmler ter goedkeuring voorgelegd⁹⁶. Of de *Landesleitung Wallonien* een gelijkaardige taak opgelegd kreeg, weet men niet. Anders dan voor de *Landesleitung Flandern* is er in het bronnenmateriaal geen spoor te ontdekken van enige activiteit van de *Landesleitung Wallonien*⁹⁷.

Na de mislukking van het offensief in de Ardennen ontving van

⁹⁴ Aantekening Krug von Nidda rechtstreeks voor von Ribbentrop, 14 december 1944 (*Politisches Archiv Bonn, Inland II g, 345, Belgien, 2, 1944-1945*).

⁹⁵ „*Belgien in seiner Gesamtheit*“, aldus Grohé volgens de aantekening van de diplomaat, „*könne im übrigen nicht von heute auf morgen in zwei getrennte Räume zerlegt werden. Es sei ein Übergangsstadium und eine organische Entwicklung erforderlich*.“ In zijn onderhoud met Krug von Nidda had Grohé inleidend de *Belgienpolitik*, zoals hij ze gedurende zijn kortstondig bewind gekend had (18 juli - 3 september 1944) bekritiseerd. Meer bepaald had hij haar methode, het „*Gegeneinanderarbeiten der deutschen Dienststellen*“ afgekeurd. Hij had het zelfs gewaagd in dit verband Goebbels en Berger te noemen. Over het kortstondige beleid van Grohé als *Reichskommissar* (van 18 juli tot 2 september 1944), hierachter, bl. 128, noot 46.

⁹⁶ Volgens een *Vortragsnotiz* van Wagner, de bevoegde ambtenaar Buitenlandse Zaken, begin november 1944 (*Politisches Archiv Bonn, t.a.p.*). Als adviseurs voor het *SS-Hauptamt* (Berger) zouden optreden de Vlaming A. Jacob, activist uit de Eerste Wereldoorlog, en de Duitser Osswald, die een belangrijke rol in de Duitse *Flamenpolitik* 1914-1918 gespeeld had.

⁹⁷ In de in vorige noot aangehaalde *Vortragsnotiz* van Wagner werd de volgende zin geschraapt: „*Ähnliche Arbeiten sollen im übrigen auch für andere europäischen Gebiete, so z.B. für Wallonien von Degrelle, in Angriff genommen werden*.“

Ribbentrop van Hitler het bevel de Vlaams-Waalse aangelegenheden „dilatatorisch” te behandelen⁹⁸. Het was de laatste maal dat de *Führer* zich over de politieke koers ten opzichte van België uitsprak. Merkwaardig: in deze laatste instructie kwam dezelfde term voor als in een van zijn eerste, die van 14 juli 1940 al. Ook toen had hij voorgeschreven de problemen die de politieke toekomst van België raken „dilatatorisch” te behandelen⁹⁹.

8. - Ruim vier jaar, van 1 juni 1940 tot 18 juli 1944, is von Falkenhausen te Brussel aan het bewind gebleven. Indien het militair bestuur het zo lang heeft kunnen uithouden, dan is dat minder te danken aan zijn verzet tegen de vestiging van een burgerlijk bestuur — het voorbereidende onderzoek ontwikkelde zich zo goed als volstrekt onafhankelijk van Brussel en één pennetrek van Hitler zou voldoende geweest zijn om von Falkenhausen uit zijn ambt te ontslaan — dan aan de jarenlange aarzeling van Hitler om het bezettingsregime te wijzigen. Zoekt men naar een verklaring voor die aarzeling, dan betreedt men het terrein van de hypothese omdat het praktisch onmogelijk is het proces van de besluitvorming bij Hitler te rekonstrueren. Kan men het feit van het besluit en de besluitwijziging vaststellen, naar de oorzaken ervan tast men in het duister. Heeft Hitler zich gedwongen gevoeld een persoonlijkheid als generaal von Falkenhausen, en meteen het landleger te ontzien? Misschien is het antwoord bevestigend voor het begin van de bezetting toen het landleger inderdaad nog enig politiek gewicht in de schaal wierp. Maar na het ontslag van von Brauchitsch als opperbevelhebber (december 1941) was de politieke rol van het OKH uitgespeeld en stond von Falkenhausen geïsoleerd. Niet vermetel is het te veronderstellen, menen we, dat Hitler al die jaren niet doof is gebleven voor de duidelijk ontwikkelde argumenten tegen de vestiging van een *Zivilverwaltung* en dat hij het niet gewaagd heeft een maatregel te treffen die een gevaar voor de politieke eenheid van België zou scheppen omdat hij de nadelige gevolgen ervan, morele en vooral economische, voor de Duitse oorlogvoering vreesde. (Achteraf beschouwd zijn het de tegenstanders van de *Zivilverwaltung* die, gedurende de oorlog, het bestaan van België, als staat, gered hebben.) Het beschikbare bronnenmateriaal wijst niet uit of Hitler de talrijke rapporten aan Lammers tegen de *Zivilverwaltung* gelezen heeft. Men kan het slechts veronderstellen. Onbekend

⁹⁸ Aantekening Krug von Nidda, 11 en 16 januari 1944 (*Politisches Archiv Bonn, i.a.p.*).

⁹⁹ Hiervóór, bl. 85.

blijft ook de reden waarom Hitler, na jarenlange aarzeling, toch tot de vestiging van een burgerlijk bestuur in België en Noord-Frankrijk besloten heeft, en wel half juli 1944, toen de militaire toestand in West-Europa al de katastrofe voorspelde. Zeer waarschijnlijk heeft von Falkenhausen, door zijn verzet tegen de verplichte tewerkstelling, in juli 1944 de maat doen overlopen en Hitler zó geprikkeld dat deze, gedreven door zijn impulsiviteit, toen besloten heeft de knoop door te hakken.

Meer zekerheid bestaat er omtrent de politieke draagkracht die de aanwezigheid van Leopold III in het land had. Het is bekend dat, kort na de kapitulatie van 28 mei 1940, Hitler ermee instemde de Koning niet als een gewoon krijgsgevangene naar Duitsland weg te voeren. „Uit hoffelijkheid ten opzichte van zijn [Leopolds] Italiaanse voor sprekers” liet hij toe dat de vorst in het land zou blijven¹⁰⁰. Hem werd als verblijfplaats het kasteel te Laken „ter beschikking gesteld”¹⁰¹. Het is hier de plaats niet om de ontwikkeling van de betrekkingen tussen Leopold III en Hitler te onderzoeken. Feit is dat Hitler in 1942 herhaaldelijk uiting gaf aan zijn bittere spijt om zijn „fameuze dwaasheid” van mei 1940¹⁰². „Hoe jammer”, klaagt hij, „dat die verdomde Koning Leopold de plaat niet gepoetst heeft”, zoals de Koning van Noorwegen en de Koningin van Nederland¹⁰³. De *Führer* zou er veel om geven van dit „lastig” geval af te zijn. Alleen al door zijn aanwezigheid, aldus steeds Hitler, vormt Leopold een „faktor waarmee rekening dient te worden gehouden”¹⁰⁴. Het is duidelijk: de Koning werkt hinderend. Hinderend met betrekking tot het treffen van een belangrijk politiek besluit als het vestigen van een

¹⁰⁰ PICKER-SCHRAMM, bl. 417, 27 juni 1942. Natuurlijk had Hitler politieke bedoelingen, waarop wij hier niet nader kunnen ingaan.

¹⁰¹ De leopoldistische versie als zouden de Duitsers Leopold III het kasteel te Laken als residentie hebben 'toegewezen' (in de zin van dwingend voorgeschreven) wordt niet bevestigd door het beschikbare bronnenmateriaal. Laken werd de vorst 'ter beschikking gesteld'. Weliswaar ging zijn voorkeur spontaan naar een villa te Tervuren en wenste Hitler, van zijn kant, dat de Koning zijn intrek zou nemen in het kasteel te Laken. Maar Leopold heeft, vrij van Duitse dwang, voor Laken gekozen toen hij, 30 mei, in de loop van de namiddag, besloot de raad van Paolucci, de Italiaanse ambassadeur te Brussel, op te volgen en Laken niet meer te verlaten. Op de kwestie van de keuze van zijn residentie door Leopold wordt nader ingegaan in onze studie over de voorgeschiedenis van de vestiging der *Zivilverwaltung* in België en Noord-Frankrijk.

¹⁰² HITLER-GENOUD, II, bl. 262, 16 augustus 1942. Niet in PICKER-SCHRAMM.

¹⁰³ HITLER-GENOUD, I, bl. 333-334, 27 februari 1942.

¹⁰⁴ PICKER-SCHRAMM, bl. 221, 28 maart 1942.

Zivilverwaltung? Men is geneigd de vraag bevestigend te beantwoorden.

In de lange voorgeschiedenis van Hitlers dekreet van 13 juli 1940 komt de Koning weliswaar slechts tweemaal ter sprake. Maar dan telkens in rechtstreeks verband met de vestiging van de *Zivilverwaltung*.

De eerste maal in november 1941. Stuckart, staatssekretaris van binnenlandse zaken, brengt verslag uit over de vraagstukken die gesteld zullen worden door de omschakeling (*Umwandlung*) van een militair naar een burgerlijk bestuur¹⁰⁵. Een van de hoofdargumenten contra ontleent hij aan de omstandigheden dat al de politieke vraagstukken die, sedert het begin van de bezetting, door de *Militärverwaltung* „uit de akute sfeer” konden gehouden worden, onvermijdelijk door het vestigen van een *Zivilverwaltung* „op de voorgrond zullen treden”. Veelbetekenend is de opsomming van de bewuste vraagstukken: de koningskwestie, het vraagstuk van het voortbestaan van België, de religieuze vraagstukken¹⁰⁶. De staatssekretaris meent te moeten waarschuwen: rekening houdend met de politieke gezindheid van de meerderheid der Belgen, „de populariteit van de Koning, ook in Vlaanderen”, de grote invloed van de Kerk „gerade in Flandern”, is het raadzaam, zolang de oorlog duurt, af te zien van een *Zivilverwaltung* indien dergelijk bestuur de verdeling van België impliceert. (Die implicatie sprak voor Hitler en al de Duitse ambtenaren vanzelf. Zo zou men het trouwens ook in België zelf begrepen hebben.)

Einde juni 1944 komt de Koning voor de tweede maal ter sprake. Maar dan wordt het wezenlijk verband tussen zijn aanwezigheid in het land en de voorgenomen wijziging in het bezettingsregime nog sterker beklemtoond. Hitler is als het ware nu zelf aan het woord. Op 29 juni bespreekt Keitel met Lammers de sedert januari weer in het vooruitzicht gestelde maar dit keer spoedig te verwachten vervanging van de *Militärverwaltung* door een *Zivilverwaltung*¹⁰⁷. Lam-

¹⁰⁵ Stuckart aan Lammers, 4 november 1941 (*Bundesarchiv Koblenz*, R 43 II/678 a).

¹⁰⁶ In zijn rapport van 9 oktober 1942, eveneens over de wijziging van het bezettingsregime, wordt de koningskwestie echter niet meer uitdrukkelijk onder de belangrijke kwesties genoemd. Het heet dan: „*Flamenpolitik, Kirchenfragen, kulturelle Bindungen an das Reich und andere wichtige Fragen*” (als voren).

¹⁰⁷ Aantekening Lammers over een onderhoud met Keitel, 29 juni 1944 (*Bundesarchiv Koblenz*, R 43 II 678 a).

mers, die het als chef van de Rijkskanselarij weten kan, informeert eerst de chef van het OKW dat het dossier klaar ligt voor het geval de *Führer* rapport verlangt. Dan gaat hij voort met een belangrijke mededeling. „Overeenkomstig een vroegere beslissing van de *Führer* zal de kwestie [van de vestiging der *Zivilverwaltung*] in deze volgorde behandeld worden :

- „a) Wegbrenging van de Koning der Belgen naar Duitsland.
 - „b) Vestiging van een Duitse *Zivilverwaltung* onder Rijkskommissaris Grohé.
 - „c) Ontslag van de *Militärbefehlshaber*, generaal von Falkenhausen.”
- „De Koning”, aldus Lammers verder in zijn mededeling aan Keitel, „werd reeds naar Duitsland gebracht. De *Führer* past het thans, te besluiten of en voor welke gebieden de Rijkskommissaris benoemd zal worden.”

Over het oorzakelijk verband tussen de vestiging van een burgerlijk bestuur in België en de wegvoering van de Koning is er dus geen betwisting mogelijk. Hitler zelf heeft, waarschijnlijk al in het voorjaar van 1944¹⁰⁸, het scenario van de regimewisseling vastgesteld. Volgens dit scenario zal het oprichten van de *Zivilverwaltung* voorafgegaan — men kan zeggen : ingeleid — worden door de deportatie van de Koning naar Duitsland. Daaruit blijkt *a contrario* dat de aanwezigheid van de Koning in het land gedurende de bezettingsjaren een belangrijke hinderpaal (misschien de belangrijkste) was op de weg naar een *Zivilverwaltung*. Wellicht maakt dit meteen duidelijk wat Hitler bedoelde toen hij, in maart 1942 zei dat de Koning, door zijn aanwezigheid, „een faktor vormt waarmee rekening dient te worden gehouden”.

Toen Hitler het scenario van de regimewisseling in België vastlegde was de waarschijnlijkheid van een geallieerde landing in West-Europa zeer groot. Men mag aannemen dat zijn besluit over de wegvoering van de Koning mee door dit vooruitzicht bepaald werd. Of het oorzakelijk verband tussen de verwachte landing en de wegvoering sterker was dan dit tussen de voorgenomen *Zivilverwaltung*

¹⁰⁸ Volgens het getuigenis van C. Canaris, de toenmalige chef van de *Sipo-SD* te Brussel, ontving hij in het voorjaar van 1944 het codewoord 'Elbe' dat betrekking had op de wegvoering van de Koning (*Verslag van de Commissie van Voorlichting*, z.d. (1947), bl. 530. *Recueil de documents établi par le secrétariat du Roi concernant la période 1936-1949*, z.d. (1950), bl. 516-517).

en de wegvoering, valt niet uit te maken¹⁰⁹ en is ook van minder belang. Volgens de mededeling van Lammers aan Keitel van 29 juni 1944 schijnt de onverenigbaarheid tussen de vestiging van een burgerlijk bestuur en de verdere aanwezigheid van de Koning in het land voor Hitler toen beslissend geweest te zijn. Men mag zich echter op dit dokument niet blindstaren. Het is moeilijk aan te nemen dat Hitler, *Zivilverwaltung* of geen *Zivilverwaltung* in België, het risico aanvaard zou hebben Leopold in het land te laten wanneer de geallieerden een groots opgezette landingspoging in het Westen ondernamen: de verhouding tussen Hitler en Leopold was daarvoor té gespannen. Een jaar vroeger al, in juli 1943, had hij von Falkenhausen en Jungclaus (deze laatste, Himmlers rechtstreekse vertegenwoordiger in België) opdracht doen geven er „met alle middelen” voor te zorgen dat de Koning „in geen enkel geval ontsnappen kon¹¹⁰”. Het blijft een open vraag of Hitlers bevel een gevolg was van berichten over voorbereide pogingen tot ontvoering of ontsnapping, ofwel als een voorzorgsmaatregel met het oog op deportatie in geval van geallieerde landing moet beschouwd worden¹¹¹. Met de mogelijke vestiging van een burgerlijk bestuur had het bevel toen (juli '43) zeker niets te maken. Er wordt hier enkel gewag van gemaakt als

¹⁰⁹ Men zou de tekst van het bevel aan Canaris voor de operatie 'Elbe' moeten kennen om nauwkeurig het verband vast te stellen tussen de verwachte geallieerde landing en de deportatie van de Koning.

¹¹⁰ Op 30 juli 1943 ging de volgende telex van Himmler aan Jungclaus: „Namens des Führers beauftrage ich Sie, mit allen Mitteln dafür zu sorgen, dass der belgische König auf keinen Fall entweichen kann. Der Militärbefehlshaber hat denselben Befehl von Generalfeldmarschall Keitel erhalten. Ich mache Sie persönlich dafür verantwortlich. Ergreifen Sie die notwendigen Massnahmen. Oberstleutnant Kiewitz darf auf keinen Fall unterrichtet werden.” (*Bundesarchiv Koblenz*, NS 19 / neu 75.) Een afschrift van dit bevel (niet te verwarren met dit betreffende de operatie 'Elbe', d.i. de wegvoering van de Koning in het voorjaar 1944) ging aan de *Beauftragte des Chefs der Sipo und des SD* te Brussel. Het schrijven van Keitel aan von Falkenhausen voorlopig niet aangetroffen. Kiewitz is de *Adjutant des Führers bei S.M. dem König der Belgier*. Over Hitlers wantrouwen en misprijzen ten opzichte van Kiewitz, hierachter, bl. 116, noot 20.

¹¹¹ Op 17 juni 1943 had Himmler met Hitler politiekwesties aangaande België besproken. Daar was ook de Koning bij ter sprake gekomen. Over de inhoud en het besluit van de gedachtenwisseling leert het bronnenmateriaal echter niets (*Bundesarchiv Koblenz*, NS 19 / neu 1447). De vraag of er enig verband bestaat tussen de bespreking Hitler-Himmler van 17 juni en het bevel van Hitler, via Keitel en Himmler resp. aan von Falkenhausen en Jungclaus, van 30 juli 1943, moet dus onbeantwoord blijven. Uit de verklaring van barones de Tornaco (hierachter, noot 25 bij *Vermerk*) is men geneigd af te leiden dat Hitlers bevel wel verband hield met het vooruitzicht van een geallieerde landingspoging.

een bewijs van de uiterst gespannen verhouding tussen Hitler en Leopold¹¹².

Over het verband, in de opvatting van Hitler, tussen een geallieerde landing en het verdwijnen van de *Militärverwaltung* in België weet men niets.

Kortom, men kan het zo voorstellen: tussen Hitlers besluit de Koning naar Duitsland weg te voeren enerzijds, de in het vooruitzicht gestelde vestiging van een burgerlijk bestuur én de verwachte landing anderzijds, is het oorzakelijk verband onloochenbaar. Het feit dat de wegvoering onmiddellijk op de landing volgde (7 juni 1944) maar dat er nog zes weken voorbijgingen (tot 13 juli 1944) eer de *Militärverwaltung* door een *Zivilverwaltung* vervangen werd, bewijst niet dat voor Hitler het begin van de geallieerde landing zwaarder zou doorgewogen hebben dan de benoeming van een *Reichskommissar*. Het besluit dat de Koning weg moest indien er een *Zivilverwaltung* kwam, stond immers al weken vóór het begin van de landing vast. Alleen de datum van de wegvoering was een rechtstreeks gevolg van de datum van de landing. Ook zonder de geallieerde invasie zou de Koning naar Duitsland weggevoerd zijn kort vóór de aankomst van een *Reichskommissar* te Brussel.

¹¹² Reeds op 18 februari 1943 had de Koning, te Laken, van een speciaal daartoe afgevaardigd Duits generaal vernomen dat Hitler „residentieoverbrenging buiten België” overwoog indien hij, Leopold, zich niet onthield van verdere protesten tegen de verplichte tewerkstelling (*Verslag van de Commissie van Voorlichting*, bl. 518-519. *Recueil de documents*, bl. 446).